

להבין את כל הדמויות בבת אחת: גישת המערכת האנושית לטקסטים של עגנון

תמר שינבויים

גישת המערכת האנושית – מבוא ויסודות השיטה

תאוריות על מערכות ועל דרכי פעולתן נעשו לחלק בלתי נפרד מהמדע המודרני. תחילתן של התאוריות האלה בתאוריית המערכות הכללית של לודוויג ון-ברטלנפי, ¹ ובהדרגה הן נהיו רלוונטיות לכל תחומי המדע. ככל שהמדע הולך ומתפתח, כך מדענים מדיסציפלינות שונות מגיעים למסקנה שאי אפשר להבין את העולם בלי להבין כיצד פועלות מערכות. תאוריית המערכות מתארת מבנים ותהליכים אופייניים של מערכות בתחומי החיים השונים.

אפשר ליישם את העקרונות המערכתיים הן על חלקיקי המציאות הקטנים ביותר, כמו אטומים וקוונטים, והן על כוכבי לכת ועל התרחשויות קוסמולוגיות. אך לא רק עצמים דוממים נשמעים לתורת המערכות, אלא גם בני אדם. על פי העיקרון המרכזי של תאוריית המערכות הכללית כל מערכת מורכבת מישויות הנמצאות באינטרקציה, ובתוך המערכת משפיעות הישויות זו על זו. עם התפתחות ענף הטיפול המשפחתי, בתוך שפע הגישות הפסיכולוגיות

¹ Ludwig Von Bertalanff. *General System Theory*. Braziller 1968, pp. 33, 55

שהחלו ללבלב במאה ה-21, התברר כי תאוריית המערכות הכללית ומושגי היסוד שלה מסוגלים להסביר גם את האופן שבו פועלות משפחות, על ידי התאמת המושגים המערכתיים למושגי ההתרחשות המשפחתית.

הגישה שאני מציגה במאמר זה מנסה ליצור גשר בין תאוריות על מערכות משפחתיות, היונקות מתאוריות מערכתיות כלליות, ובין עולם הספרות בכלל וטקסטים של עגנון בפרט. כוונתי להראות כיצד דמויות ביצירה, ובייחוד דמויות המקיימות ביניהן אינטרקציות קבועות ובעלות חשיבות (גם אם אינן מתוארות ביצירה כמשפחה), מתנהגות על פי העקרונות של תאוריות משפחתיות מערכתיות. לשם כך אציג את התשתית התאורטית הכללית של הגישה ואת המתודיקה הבסיסית שלה, ולאחר מכן אראה כיצד היא מיושמת על טקסטים של עגנון.

הנחת היסוד של גישת המערכת האנושית היא שמערכות אנושיות המתוארות ביצירות ספרותיות בכלל, ושל עגנון בפרט, מתנהגות לעתים קרובות כמו שמתנהגות מערכות משפחתיות במציאות, ולכן אפשר ליישם את אותם העקרונות והחוקים של מערכות משפחתיות על מערכות אנושיות ספרותיות.

עד כה כשניתחנו יצירות ספרותיות בכלים פסיכולוגיים, בדרך כלל נותחה והוסברה כל דמות בנפרד, ועל פי רוב התמקד הניתוח בעולם הפסיכולוגי של הדמות המרכזית בסיפור, ולכל היותר עסק גם במערכות היחסים שלה עם דמויות אחרות. דוגמה למחקרים העושים ניתוח פסיכולוגי לדמויות של עגנון כשכל דמות מנותחת בפני עצמה אפשר לראות במחקרים של ניצה בן דב² ושל מרדכי גלדמן.³ העקרונות המערכתיים של גישת המערכת האנושית, לעומת זאת, מראים כי אין שום אפשרות להבין דמות ספרותית לעומק בלי לדון בהיבט המערכתי ובאופן שבו היא מתקשרת למערכת הכללית של הדמויות במערכת האנושית ביצירה.

בגישת המערכת האנושית נתבונן בראש ובראשונה במערכת הדמויות המתוארת בטקסט, ולאחר מכן נבין כל אחת מהדמויות ואת התהליכים שהיא עוברת בהקשר המערכתי. אדגים את דברי: את התפרצות מחלת הנפש של הירשל ב"סיפור פשוט" אפשר להבין על פי ניתוח פסיכולוגי של דמותו ושל התהליכים הנפשיים שהוא עובר עקב הלחצים הסביבתיים, למשל חוסר היכולת להתחנן עם האישה שהוא אוהב. הבנה של התרחשות זו על פי גישת המערכת האנושית, תגרוס כי המחלה של הירשל משרתת את המערכת האנושית המתוארת בסיפור: היא עוזרת לאגד את שתי המשפחות השונות זו מזו – משפחתו של הירשל ומשפחתה של מינה – שאין להן דבר במשותף מלבד כסף. שתי המשפחות נרתמות כדי להביא לידי הבראתו של הירשל, וכך שתיהן מתפקדות בתור מערכת אחת. אפשר לראות עד

² ניצה בן-דב. אהבות לא מאושרות – תסכול אירוטי, אמנות ומוות ביצירת עגנון. ספרית אפקים, הוצאת עם עובד 1977.

³ מרדכי גלדמן. ספרות ופסיכואנליזה – סקירה ביקורתית. הוצאת הקיבוץ המאוחד וקרן יהושע רבינוביץ לאומנויות, דפוס "חדקל" 1998.

כמה הראייה המערכתית משנה את האופן שבו ההתרחשויות בסיפור מוסברות: אם הפרשנות הפסיכולוגית המקובלת רואה במחלתו של הירשל מרידה,⁴ הרי הגישה המערכתית תטען שלמחלתו הייתה מטרה אחרת לגמרי – היא נועדה לחזק את המערכת האנושית החדשה שנוצרה עקב נישואיו למינה, ובאופן בלתי מודע כנראה פעל הירשל למען המערכת המשפחתית, ולא מתוך מגמה למרוד בה.

חשוב להדגיש כי גישת המערכת האנושית היא בין תחומית ומשתמשת גם באחד הענפים החדשים יותר של תורת המערכות – תורת הכאוס, תחום שרק בעשורים האחרונים זוכה ליישומים ספרותיים ופסיכולוגיים כמו ששאפשר לראות במחקרן של הרייט הוקינס וקתרין היילס⁵ ובמחקרו של רומן כצמן.⁶ יתרה על כך, גישה זו יונקת גם מרעיונות סטרוקטורליסטיים המתחברים לגישות המערכתיות בנקודות רבות וכן לרעיונות מהגותו של לאקאן, ואף קיימת השפעה נקודתית של הדה-קונסטרוקציה.

השפעתה של הדה-קונסטרוקציה על גישת המערכת האנושית ניכרת בכך שהיא שואפת לנתח של הדמויות המרכזיות ושל דמויות המשנה ביצירה, ובה בעת לבטל את החלוקה ביניהן. ז'אק דרידה (1992),⁷ מייסד הדה-קונסטרוקציה עוסק בדיכוטומיות רבות, ואחת החשובות שבהן היא הדיכוטומיה שבין המרכזי והשולי. באופן מסורתי הועדף המרכזי על פני השולי. דרידה מראה בטכניקות שונות מדוע השולי אינו פחות חשוב מהמרכזי, ומדוע יש לבטל את ההייררכיות שנוצרו ביניהם (דרידה, מובא גם אצל מרדכי גלדמן).⁸

על פי גישת המערכת האנושית כל הדמויות תורמות לתהליכים המרכזיים המתרחשים בסיפור ברמה המערכתית; ולכן כל דמות משפיעה ובעלת חשיבות, בייחוד כשמביאים

⁴ כמובן מפרשנותו של ברוך קורצווייל לשיגעונו של הירשל בספרו: **מסות על סיפורי ש"י עגנון**, 1966, עמודים 44-43: "אמנם, אופיו הפאסיבי אינו מניח לו להגשים את רצונו האינדיבידואלי, את בחירתו הארוטית הפרטית, בדרך טבעית. למראית עין הוא משלים עם דרישת הוויתור של ההשקפות המקובלות בחברתו. אבל בריחתו לשיגעון מפגינה את ביטול הוויתור ואת המתחיות הקיצונית שבין הדורות". בניגוד לגישה זו, הרואה בשיגעון של הירשל ביטוי "למתחיות הקיצונית שבין הדורות", תטען הגישה המערכתית ששיגעונו מסייע לגשר על הפער הקיצוני בין הדורות ומשמש דבק מאחד בין הדורות ובין הרכיבים השונים של המערכת האנושית המוצגת בסיפור.

⁵ Harriett Hawkins. *Strange Attractors-Literature, Culture and Chaos Theory*. Prentice Hall, Harvester Wheatsheaf 1995

Katherine Hayles. *Chaos and Order: Complex Dynamics in Literature and Science*. The University of Chicago Press 1991

⁶ Roman Katsman. *Poetics of Becoming*. Peter Lang 2005

⁷ Jacques Derrida, *Acts of Literature*. Routledge 1992

⁸ מרדכי גלדמן. **ספרות ופסיכואנליזה-סקירה ביקורתית**. הוצאת הקיבוץ המאוחד וקרן יהושע רבינוביץ לאומנויות, דפוס "חדקל" 1998, עמודים 98-99.

בחשבון את "אפקט הפרפר" מתורת הכאוס, שעל פיו נגזר כי כל דמות במערכת האנושית המתוארת ביצירה יכולה לעשות דבר מה שישפיע במידה רבה על המערכת, ואולי אף יגרום לשינויים בכל מערך הכוחות באותה המערכת. בהקשר זה ברצוני להזכיר גם את מחקרו המעניין של אלכס וולוך⁹ המדגיש את חשיבותן של דמויות המשנה במרחב הסיפורי, רעיון מרכזי בגישת המערכת האנושית המוצגת במאמרי.

היכולת של גישת המערכות האנושיות להציג ניתוח שיטתי, מאורגן ותמציתי יחסית של כל הדמויות הפועלות במערכת האנושית המתוארת ביצירה היא משמעותית מאוד בחדשנות שלה. גישות פרשניות אחרות מתמקדות בדמויות מסוימות בניתוח שלהן, על פי רוב בדמויות המרכזיות, ולעתים מוזכרות גם דמויות המשנה. בגישת המערכת האנושית הניתוח מחייב דיון בכל הדמויות המהוות חלק מהמערכת האנושית של היצירה, ואי אפשר להבין את המתרחש בלי להתייחס לכולן בה בעת. כמו כן, התיאור של התהליכים המערכתיים מאיר באור חדש את הדמויות המרכיבות את המערכת, ולעתים אפשר להבין את מניעיה ואת אופן פעולתה של דמות בדרך חדשה.

היבט נוסף של הבסיס התאורטי הבין תחומי של הגישה הוא השפעת פרשנות הטקסטים הפסיכולוגית של לאקאן על גישה זו. אחד השלבים המהותיים בהבנת הדינמיקה של המערכת, על פי גישה זו, הוא זיהוי הדינמיקה של המערכות האנושיות המתוארות ביצירות סביב אספקטים פסיכואנליטיים, ובייחוד סביב "הנעדר" (מונח שלאקאן מרבה להשתמש בו) – דבר מה שתשוקתה של המערכת מופנה אליו, בייחוד אחרי היעדרותו מהמערכת, ורבות מתנועות המערכת נועדו להחזירו. פרשנות זו שונה מאוד מגישות פסיכולוגיות אחרות ליצירות ספרותיות, שכן הן עוסקות בתיאור תהליכים פסיכולוגיים אישיים, בדרך כלל לא מודעים, של הדמויות ביצירה או בניתוח התהליכים הפסיכולוגיים שחווה הסופר ומתוכם נולדה היצירה. גישה זו, לעומת זאת, עוסקת בתת המודע של המערכת האנושית המתוארת ביצירה, ומנסה להבין אותו ואת הדינמיקות של המערכת סביב אובייקט התשוקה הנעדר ממנה.

מחקרים ספרותיים רבים עסקו בנושא המשפחה ביצירות עגנון, כמו מאמרו של ברוך קורצוויל "בעיית הדורות בסיפורי עגנון",¹⁰ אך מחקרים אלו אינם מציעים גישה מערכתית משפחתית להבנת היצירה. בארץ קיימים מעט מאוד מחקרים שיישמו את עקרונותיה של תורת המערכות על יצירות ספרותיות,¹¹ וגם הם לא כיוונו את היישומים המערכתיים למערכת

⁹ Alex Woloch. *The one vs. the Many: Minor Characters and the Space of the Protagonist in the Novel*. Northeast Victorian Studies Association 2003.

¹⁰ ברוך קורצוויל. "בעיית הדורות בסיפורי עגנון". **מסות על סיפורי ש"י עגנון**. הוצאת שוקן 1966.

¹¹ כמו למשל מחקרה של ניצה בן-דב. "חיקוי בתוך חיקוי בנבלה 'בדמי ימיה' של עגנון", **בקורת ופרשנות**. 35, 36. חורף תשס"ב, עמודים 185-205. או מחקרה של אסתר ליפשיץ. **תבנית עלילתית בסיפורי האהבה**

האנושית המתוארת בסיפור. על יישומן של גישות מעולם הפסיכולוגיה והטיפול על יצירות ספרותיות נערכו מחקרים רבים, שכן מאז הולדתה של הפסיכולוגיה היה קשר אמיץ בינה ובין הספרות,¹² אלא שאף על פי שהם מנסים להסביר תופעות המתרחשות במשפחה, כמו תסביך אדיפוס וכדומה, אין הם מתמקדים בתהליכים הפסיכולוגיים של המערכות האנושיות ביצירות.

מחקרים אחרים שבהם נעשה שימוש בראייה מערכתית כדי להבין את מערכת הדמויות ביצירה הם מעטים ונדירים. אחת הדוגמאות המפורסמות לניתוח יצירה מתוך התייחסות כוללת למערכת של דמויות נמצא בסמינר של לאקאן,¹³ שבו הוא מפרש את הסיפור של אדגר אלן פו, "המכתב הגנוב". בפרשנות זו הוא אינו מתמקד בדמות מסוימת בסיפור, אלא מדגיש את התהליכים המתרחשים בין הדמויות (העברת המכתב וגנבתו), וזוהי בעצם דרך ההתבוננות של הגישה המערכתית. עם זאת לא פיתח לאקאן צורת התבוננות זו לכדי שיטה פרשנית מקיפה.

מחקר דומה נוסף ערכה מרנץ כהן.¹⁴ היא נעזרה בתאוריית המערכת המשפחתית כדי לפרש את ספרה של ג'יין אוסטין, **מנספילד פארק**, ושילבה בפרשנותה גם פרשנויות פסיכולוגיות קלאסיות, כמו פרשנות פרוידיאנית על הסירוס הנשי. כהן בחרה להתמקד בספר זה מכיוון שהוא מציג מערכות יחסים בתוך המשפחה. לאמתו של דבר אפשר ליישם את העקרונות שעל פיהם פועלות מערכות משפחתיות על כל יצירה שבה פועלת מערכת של דמויות. לזכותה של מרנץ כהן ייאמר שהיא כנראה הייתה החוקרת הראשונה שהבינה שיש לפרש רומנים המתארים מערכות יחסים, כמו הרומנים של ג'יין אוסטין, על ידי תאוריות משפחתיות מערכתיות, אך ככל הנראה ניסיון פרשני זה לא נעשה לגישה פרשנית מקיפה, ובמאמרה: Mansfield Park Stabilizing the family system at המרכזיים של תורת המערכות המשפחתיות ולא יורדת לדקויות, וכן מייחדת חלק גדול מהניתוח להסברת מהלכיהן של דמויות נפרדות על חשבון תיאורים של דרך פעולתה של המערכת הכוללת; בסופו של דבר אפוא הניתוח שהיא מציגה אינו נותן מידע שלא היה אפשר להסיקו מניתוח פסיכולוגי פרטני ושגרתי של הדמויות שברומן.

של עגנון. עבודת מ"א. אוניברסיטת בר-אילן תשנ"ה. הכותבות אמנם אינן משתמשות במושגים מערכתיים, אך מציגות מתבוננות ביצירות ברמת המערכת הכוללת המוצגת ביצירה.

¹² כבר הזכרתי את ניצה בן-דב ואת דבורה שריבויים שעסקו בפרשנות פסיכולוגית ליצירות עגנון, אך ברצוני להזכיר גם מאמרים כלליים יותר על ספרות ופסיכולוגיה, כמו מאמרו של ברמן: "פסיכולוגיה וספרות", שפורסם בעיתון **77**. גיליון 122, 1990. וכן ספרו של גלדמן: **ספרות ופסיכואנליזה – סקירה ביקורתית**.

¹³ Jacques Lacan, *Le séminaire. Livre II. Le Moi dans la théorie de Freud et dans la technique de la psychanalyse*. Paris, Seuil 1978

¹⁴ Marantz Cohen. "Stabilizing the family system at Mansfield Park." *ELH*. Vol. 54, No. 3 (Autumn) 1978, pp. 669-693

לסיום אציין כי אסופת מאמרים חשובה העוסקת ביישום התאוריות המשפחתיות המערכתיות על טקסטים ספרותיים יצאה ב-2003 בעריכתם של ג'ון נאפ וקנת' וומק.¹⁵ האסופה אכן מעידה על פריצת דרך של ממש בנושא.

המתודיקה הבסיסית של הגישה – השלבים השונים של ניתוח יצירה על פי גישת המערכת האנושית

כדי להבין את התהליך השיטתי שעל פיו מתבצע ניתוח מערכת אנושית המופיעה ביצירה, אפרט בקצרה את שלבי הניתוח, ובהמשך אדגים כיצד ניתוח זה מיושם על כמה מסיפוריו של עגנון.

א. סרטוט מפת המערכת האנושית המתוארת בסיפור:

ניתוח על פי גישת המערכת האנושית מציג את המערכות האנושיות שביצירה באופן צורני, בתצורת מפה (גם על פי העקרונות הסטרוקטורליסטיים שהמחקר הנוכחי משתמש בהם, יש לחפש אחרי המבנה המופשט המונח ביסוד הסיפור ואחרי האפשרות להציג מפה או מודל צורני של המבנה). כדי לסרטט את מפת המערכת המתוארת ביצירה יש צורך בכמה שלבי הכנה:

- **זיהוי הדמויות:** זיהוי הדמויות המרכיבות את המערכת האנושית שביצירה וזיהוי הדמויות החיצוניות למערכת זו.

- **זיהוי המבנה הארגוני – תת המערכות והגבולות של המערכת האנושית המתוארת ביצירה:**

- **זיהוי תת המערכות הרלוונטיות ותפקידיהן –** זיהוי חלקי המערכת המתפקדים כיחידות בפני עצמן עם תפקיד הייחודי להן בתוך המערכת (תת מערכת בני הזוג, תת מערכת ההורים, תת מערכת האחים). בשלב זה מדובר בעצם על *זיהוי הגבולות הפנימיים של המערכת.*

- **זיהוי מערכת העל או סביבת המערכת על ידי איתור הגבולות בין המערכת לסביבתה.** זיהוי הגבולות בין המערכת למערכת העל שלה או בינה ובין סביבתה הוא **זיהוי הגבולות החיצוניים של המערכת.**

¹⁵ John Knapp & Kenneth Womack. *Reading the Family Dance: Family Systems Therapy and Literary Study*. University of Delaware Press 2003

- **בדיקת טיבם של הגבולות:** האם הגבולות הפנימיים והחיצוניים של המערכת תקינים (ברורים ומוגדרים בעילות), דיפוזיים או נוקשים?
- **זיהוי סוג המערכת:**
- **מערכות פתוחות לעומת מערכות סגורות:** כשהמערכת האנושית ביצירה פתוחה, יהיו קשרי חליפין בינה ובין סביבתה, וכשהיא סגורה, ימנעו קשרים כאלה.
- **מערכות אוטופואטיות** הן סוג של מערכות פתוחות שיש להן יכולת להתפתח וליצור ארגון עצמי. הן מייצרות, בתהליך מתמשך, את התהליכים (יחסים) שהביאו להיווצרותן, מקיימות מערכת יחסים הדדית עם הסביבה או עם מערכות אחרות בסביבה זו ושומרות על הארגון הפנימי.
- **זיהוי ההיררכייה הקיימת בין הדמויות שבמערכת:** ההיררכייה תסומל על פי גובה מיקומו של אותו החבר במערכת.
- **איתור דפוסי היחסים המרכזיים בין הדמויות וסימונם במפה:** הבחנה בין יחסים חסומים (היעדר כל קשר ואינטרקציה בין הדמויות), יחסים הדדיים (יחסים בעלי אינטרקציה מאוזנת ובריאה בין הדמויות) ובין יחסים חד צדדיים (יחסי אחריות מדומה – יחסים שבהם אחד מהצדדים מקבל עליו אחריות על האחר ומונע אותו מלבטא את עצמו ולהיות פעיל בקשר).
- ב. זיהוי התהליכים והעקרונות המרכזיים הפועלים בתוך המערכת האנושית המתוארת:** התהליכים ועקרונות היסוד שאפשר לזהות במערכת, בהסתמך על הסקירות והתאוריות של העקרונות המערכתיים ועקרונות המתארים את פעולתן של מערכות משפחתיות, הם אלה:
- **הפרדה הדרגתית:** תהליך של היבדלות בין חלקי המערכת. חלקי המערכת נעשים עצמאיים יותר ויותר ומקבלים אוטונומיה.
- **מרכז הדרגתי:** תהליך שבו המערכת נהיית אחידה ומאורגנת סביב עניין מרכזי או צורך מרכזי שלה. המרכז הוא כוח האחדות במערכת המשפחתית.
- **טריאנגולציה:** מצב שבו שתי ישויות מהמערכת, שהיחסים ביניהן חסומים, מתקשרות סביב ישות שלישית במערכת.
- **מאבקי כוחות:** מאבקי כוח משפחתיים סביב האגו המשפחתי, למשל קונפליקט נישואי (קונפליקט בין ההורים על השליטה במשפחה), כניעה (חוסר תפקוד) של אחד מבני הזוג או היווצרות של קואליציות בתוך המשפחה.
- **עקרון האיזון:** מתאר את נטייתה של המערכת לשמור על מצבה הקבוע והיציב לאורך זמן. זהו התהליך שמאפשר למערכת להיות יציבה. המערכת נעזרת במנגנוני משוב (פיידבקים), ובאמצעותם מייצרת שינוי נגדי לכל שינוי שמתרחש.

• **עקרון המורפוגנזיס:** עקרון הצמיחה; מתאר את המנגנונים במערכת המובילים לצמיחה, לשינוי ולהתפתחות.

• **עקרון השוויון:** התקדמות המערכת אל מצב סופי המאפיין אותה, בצעדים שכל אחד מהם הוא ארגון מסדר גובה יותר בהשוואה למצב הקודם. למשל: התהליך שבו גדלים ילדי המשפחה עד אשר הם עוזבים אותה כדי להקים משפחות משלהם, דבר שמשנה את רמת הארגון של המערכת המקורית.

• **התקדמות האנטרופיה (קרי: אקוויליבריום – equilibrium):** תהליך איבוד האנרגיה המתרחש במערכות סגורות. בתהליך זה נעה המערכת ממצב של שיווי משקל (אקוויליבריום), שבו יש רמה נמוכה של אנטרופיה, אל מצב של חוסר סדר או רנדומליות גוברת, משמע רמה גבוהה של אנטרופיה, עד מיצוי האנרגיה המאפשרת לה לפעול או להשתנות. האנטרופיה היא בעצם תנודה של המערכת לעבר מהלך של התפרקות בלתי נמנעת.

• **עקרון הזהות בין משפחת המוצא למשפחה הגרעינית:** דפוסי האינטרקציה של משפחת המקור נשארים פעילים גם בדורות הבאים. למשל תפקיד שמילא בן משפחה במשפחת המקור שלו, יקבע במידה רבה את תפקידו במשפחה החדשה שיקים.

• **עקרון פעולתן של השלישיות במערכת:** האינטרקציה הכוללת בתוך השלישיות שבמשפחה נוטה להישאר קבועה. בשלישייה מאוזנת שלוש מערכות היחסים הן בנות אותה כמות של אינטרקציה אישית, ויש איזון בין חברי השלישייה מבחינת האחריות – כל אחד מקבל עליו אחריות על מעשיו.

ג. **זיהוי התהליך המרכזי שעוברת המערכת האנושית ביצירה, שלבי ההתפתחות של המערכת ומטרותיה:**

אחרי שאותרו התהליכים והעקרונות המרכזיים המתארים את המערכת המוצגת ביצירה (בשלב הקודם של הניתוח), מזהים ביניהם את התהליך (או התהליכים) המרכזי המתאר את המערכת. את התהליך הזה יש לתאר בהרחבה יתרה, מכיוון שהוא משמעותי להבנת האופן שבו מתפתחת העלילה מבחינת המערכת האנושית ביצירה. ואלה התהליכים המרכזיים המאפיינים משפחות: בניית זהות זוגית, לידת ילד ראשון, לידת ילדים נוספים, יציאת ילד למסגרת חינוכית, כניסת הילד לגיל ההתבגרות, עזיבת הקן ובנייה חדשה של הזוגיות אחרי שעזבו הילדים את הבית. זיהוי התהליך המשמעותי המרכזי שעוברת המערכת יסייע גם לזהות את המטרות המרכזיות של המערכת. שלב זה של הניתוח הוא חשוב מאוד, משום שהבנת התהליך המרכזי של המערכת והמטרות שלה הם הבנת התהליך המרכזי המתואר ביצירה. על פי התהליך המרכזי, יהיה אפשר לקבוע אם בסופו של דבר השיגה המערכת את מטרותיה ומהו מצבה של המערכת בסוף היצירה.

ד. זיהוי חוקי (דפואי) המערכת האנושית המתוארת ביצירה:

אפיון החוקים שעל פיהם פועלת המערכת. חוקים אלו הם הדפואים החוזרים על עצמם במערכת; הם יכולים להשתמע מהדברים ולא דווקא לבוא לידי ביטוי מפורש. זיהוי החוקים יאפשר גם להגדיר את המערכת בעלת מכוונות סביבתית, מקיימת ריחוק פנימי ומאבקי כוחות או משפחה המקיימת קונצנזוס פנימי מוגזם.

ה. תיאור תהליכי התקשורת המרכזיים של המערכת:

זהו עיסוק באופן שבו מתקיימים יחסי הגומלין בין רכיבי המערכת, זיהוי ערוצי התקשורת וסוג התקשורת בין תת המערכות השונות וכן בין המערכת וסביבתה. עוד זהו תיאור פעולתם של מנגנוני המשוב (מנגנוני ויסות, או מנגנוני פידבק): האופן שבו פועלים המנגנונים האחראים לקבלת המשובים מסביבת המערכת ומהמערכת עצמה. משוב חיובי הוא תהליך צמיחה, שבדומה לאפקט כדור השלג חותר להניב את מרב התפוקה מתשומות באמצעות צבירת מסה, אנרגיה או מידע. משוב שלילי, לעומת זאת, מוביל את המערכת לנקוט אמצעים שישמרו את שיווי משקלה וימנעו את ניוונה עם הזמן או בתנאים החורגים מהנורמה שלה. בעת בדיקת מעגלי המשוב של המערכת רצוי לבדוק גם את יעילות העברת המידע, וכן את היכולת של חלקי המערכת לתרגם את המידע תרגום נכון. לעתים קרובות אחד מבני המשפחה משמש וסת (מנגנון משוב) של המערכת המשפחתית.

מאפיינים שעל פיהם אפשר לאפיין את דפואי התקשורת המשפחתית:

- תקשורת על פי חלוקת התפקידים במשפחה;
- מידת האינטימיות והפתיחות בתקשורת;
- היחס כלפי העברת מידע אל מחוץ למשפחה;
- דפואי המריבות המשפחתיות;
- סוגים של תקשורת פגומה: תקשורת חסומה – שתיקות, הסתגרות וחוסר תקשורת או תקשורת של סודות והסתרה מבני המשפחה. תקשורת מותקת – סימפטום של אחד מבני המשפחה מבטא עניין משפחתי מודחק או סוד. תקשורת פגומה – תהליכי תקשורת מעוותים כמו העברת מסרים כפולים.

ו. אפיון הקשרים שבמערכת האנושית:

קשרים עם אחריות מדומה או אמיתית, קשרים הדדיים, יחסי התמזגות, יחסים חסומים, יחסים מבודדים וקשרים של שיתוף.

ז. זיהוי גורמי הלחץ במערכת:

על המערכת יכולים לפעול גורמי לחץ חיצוניים או פנימיים כמו משברים או קשיים אובייקטיביים.

ח. תיאור הדינמיקה המערכתית סביב הילד (אם יש):

ייתכנו כמה דינמיקות מערכתיות סביב הילד: ביטוי הבעיה המשפחתית, סיוע לבעיות ההורים, הגנת יתר, הילכדות בתוך טריאנגולציה (ההורים משתמשים בילד כדי לשמר את הקשר הזוגי ביניהם), הכנסת הילד לתפקיד ההורה, או לחלופין לתפקיד המשרת או לתפקיד השליח (מימוש מטרות של ההורים), הילד בתפקיד הממרה (ילד בעמדת כוח במערכת), חוסר איזון בן מתן חסות של ההורים על הילד ובין פיתוח העצמאות של הילד וחוסר אחדות חינוכית של ההורים.

ט. דיון באספקטים פסיכואנליטיים (בייחוד מהגותם של לאקאן ופריד) המתרחשים ברמה המערכתית:

חשוב להדגיש שנעסוק באספקטים פסיכואנליטיים המתארים התרחשויות מערכתיות בלבד, ולא בניתוחים פסיכולוגיים של דמויות מתוך היצירה. יש כמה היבטים פסיכואנליטיים שאפשר לראות את פעולתם בתוך מערכת אנושית בטקסט:

- **איתור התנועה של המערכת סביב התשוקה (הדבר בעל המשמעות), סביב הסוד המשפחתי (המיתוס המשפחתי) וסביב ההיעדר:** בדרך כלל המערכת האנושית שביצירה מחפשת אחרי דבר מה משמעותי שאבד לה, ופועלת סביב ההיעדר או סביב הסוד (מיתוס) המשפחתי. הפרשנות ליצירה, על פי הגישה הלאקאניאנית, תביא בחשבון שליצירה יש לא מודע המניע את התפתחות העלילה: בכל נרטיב צריך שייעדר משהו או יאבד כדי שיוסיף הנרטיב להתפתח.

התשוקה של המערכת האנושית מכוונת כלפי הדבר הנעדר, וכל הדמויות במערכת האנושית המתוארת ביצירה מופעלות על ידיה ופועלות על פיה, ועל כן, לדעתו של לאקאן, התשוקה היא גם הכוח המניע את המערכת האנושית ביצירה.

- **התסביכים המשפחתיים על פי לאקאן:** התסביכים המשפחתיים שלאקאן מציג אמנם מתארים תסביכים המתרחשים בנפש היחיד במשפחה, אבל מקורם בדינמיקות המתרחשות במערכת המשפחתית, ועל כן אני רואה לנכון לדון בהם בניתוח יצירה על פי גישת המערכת האנושית.

תסביך הגמילה: עוסק בדמות האם ובקושי להיגמל מהשד האימהי. הדימוי של השד האימהי שולט בכל ההיבטים בחיי האדם, והסובלימציה של דימוי האם קשה במיוחד, אך הכרחית לקשרים חדשים עם הקבוצות החברתיות. בהיעדר הגמילה מהשד האימהי נהיה דימוי האם לגורם של מוות.

תסביך הפלישה: עוסק בדימויים של האחים (בני דמותו של היחיד) וביחסי תחרות. התסביך מציג את החוויה שחווה לעתים קרובות הסובייקט, בראותו את אחיו המשתתפים עמו ביחסים הביתיים. נוצרת קנאה ילדותית בדימוי של האחר.

תסביך אדיפוס: עוסק ביחסים האופייניים למשפחה פטרנליסטית ולדימוי האב. בשלב הזה הילד עובר ממצב של יחסים דואליים: אם-ילד, ליחסים מורכבים יותר: אם, ילד, אב ופלוס. תסביך אדיפוס של פרויד עוסק ברצון של הבן לתפוס את מקומו של אביו במערכת יחסים ארוטית עם האם. לאקאן מוסיף שהידרדרות או השפלה של דמותו של האב, בשל ירידה חברתית בערכו של הדימוי האבהי, גורמת לנוירוזות רבות.

• **ההעברה המשפחתית, תהליכי השלכה משפחתיים והזדהות השלכתית:** ההעברה המשפחתית מתרחשת כשבן משפחה המתמודד עם רגשות שאינם רצויים לו (חרדה, עוינות וכדומה), משליך את הבעיה הלא מודעת על אחד מבני המשפחה הנושא את הסימפטומים במקומו. לעתים קרובות ילדים מגלים סימפטומים המבטאים את הדחפים האסורים של ההורים, ואז הם עלולים להפוך לשעיר לעזאזל הנושא את הסימפטומים של כל המשפחה. על פי גישה זו, הסימפטומים הפתולוגיים שמגלה המערכת נובעים מבעיות מערכתיות מודחקות, גם אם רק אחד מחברי המערכת נראה כנושא את הסימפטום.

י. איתור חזרות קומפולסיביות במערכת האנושית שביצירה:

שלב זה הוא הרחבתו של רעיון החזרה הקומפולסיבית אצל פרויד ולאקאן (ובשל חשיבותו הפרדתי אותו מהסעיף הקודם). בהקשר המערכתי יהיה אפשר לדבר על חזרה קומפולסבית מערכתית. בשלב זה של הניתוח אנו מזהים את אותו הדפוס שהמערכת משחזרת שוב ושוב, ומנסים לעמוד על התכנים והסיבות לחזרה זו. כפיית החזרה על פי לאקאן נובעת מהתקת דחף מקורי-ראשוני למסמן כלשהו. שוב ושוב מחזירה החזרה הכפייתית להכרה את המסמן שאליו הותק הדחף מתוך העלמתו והדחקתו של תוכנו הראשוני. בשעה שאצל פרויד הכאב והמוות הם מרכזה של החזרה הכפייתית, אצל לאקאן מרכזה של החזרה הוא האבדן וחווית ההיעדר. החזרה הכפייתית היא ניסיון לזכור בעזרת תנועה את מה שנשכח, כלומר נקיטת פעולה. מטרתה אינה להשיג את הדבר הנעדר, אלא לייצר תנועה.

יא. איתור מוקדי הכוח של המערכת והשתנותם:

בדיקת ההיררכיות של המערכת ומוקדי הכוח שלה תאפשר לעקוב אחרי תהליכי השתנות של מוקדי הכוח במערכת. ברוח הדה-קונסטרוקציה ייבדק המרכזי והחזק במערכת אל מול השולי והחלש בה, לנוכח תהליכי ההתפתחות של המערכת. במקרים רבים יהיה אפשר להראות כיצד השולי נעשה למרכזי, וכיצד מוקדי הכוח במערכת משתנים מהותית.

יב. זיהוי תהליכים המוסברים על ידי תורת הכאוס במערכת האנושית שביצירה:

• **מציאת השפעות פרפריות:** "אפקט הפרפר" עוסק ברגישות של מערכות להשפעות זעירות ולשינויים העצומים שהשפעות כאלה יכולות לגרום. בניתוח של המערכת ייבחנו שני היבטים של הרעיון:

- ניתוח שיאתר את אותן השפעות מזעריות על המערכת האנושית המתוארת, השפעות המעוררות שרשרת של התפתחויות המובילות לשינוי של ממש במערכת הזאת.
- ניתוח שיבדוק את האופן שבו פועל "אפקט הפרפר" במערכת, את האופן שבו ההשפעה "הפרפרית" מארגנת את יחסי הכוחות במערכת וכיצד ה"גורם הפרפרי" שהוכנס למערכת משנה את מוקדי הכוח והסמכות של אותה מערכת אנושית המתוארת ביצירה.
- **איתור תופעות פרקטליות במערכת:** פרקטל הוא צורה בעלת דמיון עצמי, דהיינו כל חלק קטן ממנה דומה לצורה השלמה והכללית יותר.
- יש כמה דרכים שבהן גישת המערכת האנושית יכולה להשתמש בחשיבה הפרקטלית:
 - חשיבה פרקטלית תאפשר לסרטט מפות מורכבות יותר של המערכות האנושיות המתוארות ביצירה; יהיה אפשר לעסוק במערכות קטנות יותר, הנכללות במערכת שבה מתמקדת היצירה, וכן בדמיון עצמי בין המערכות.
 - על פי העקרונות הפרקטליים יהיה אפשר לחפש מערכות גדולות יותר, שבהן נכללת המערכת האנושית שבה מתמקדת העלילה, ולחפש את הדמיון העצמי בין המערכת המרכזית המתוארת ביצירה ובין מערכות העל שבהן היא נכללת.
 - רעיון הפרקטלים מאפשר גם לחפש דמיון עצמי בין ההתנהגות של יחיד בתוך מערכת, ובין ההתנהגות של המערכת האנושית שבה הוא נכלל. נוכל להניח שאם ביצירה מתוארת מערכת אנושית בעלת מבנה פרקטלי, ההתנהגות הכללית של המערכת האנושית ביצירה תהיה דומה למדי להתנהגות של היחידים הנכללים בה.
 - התבוננות פרקטלית במערכת אנושית המתוארת ביצירה ספרותית תחפש בה תת מבנים בעלי מבנה הדומה לזה של המערכת האנושית המתוארת ביצירה. מבנים אלו יכולים להיות מערכות אנושיות מקבילות, או אפילו מערכות שאינן אנושיות, המתוארות כדרך אגב בסיפור.
- **זיהוי "מושכים מוזרים":** המתארים את נטייתה של המערכת הכאוטית לשחזר דפוס התנהגות מסוים, שאליו היא תחזור גם אם יסיטו אותה ממנו. אדגיש שבמאמר אשתמש ברעיון ה"מושך המוזר" באופן מטפורי ולא מתמטי. בגישת המערכת האנושית לניתוח יצירות ספרותיות אשתמש רק בקווים הכלליים של רעיון ה"מושך המוזר", ואעסוק בכמה עקרונות שאפשר לאמץ מדרך התנהגותן של מערכות בעלות "מושכים מוזרים":
 - למערכות אלו ייתכנו כמה מוקדים (דפוסי התנהגות) שונים לגמרי, אשר סביבם מתרחשת תנועת המערכת. המערכת המתוארת ביצירה תנוע בפתאומיות ממוקד אחד למשנהו. מוקדי המערכת השונים יכולים להיות מטרות משתנות שהמערכת פועלת סביבן, או דפוסי התנהגות שמשתנים באופן כאוטי ומתחלפים כעבור זמן מה.

- תנועתה (דהיינו אופן פעולתה) של המערכת יכולה להיות בעלת מבנה פרקטלי – היא תחזור על עצמה שוב ושוב, אך לעולם לא באותה הדרך בדיוק אלא בשינויים קלים, ולכן היא אינה ניתנת לחיזוי.
- אפשר לתאר את דרך פעולתה של המערכת בגרף בעל מבנה הדומה למבנים של ה"מושכים המוזרים". אין אפשרות להציג מערכות אנושיות המתוארות ביצירות ספרותיות בתור מודל מתמטי טהור בעל נוסחאות המייצרות גרפים של "מושכים מוזרים". בכונתי להיעזר במבנים הגרפיים ובצורות הגרפיות של ה"מושכים המוזרים" כדי ליצור סרטוטים הממחישים בקווים כלליים דפוסי התנהגות של המערכת האנושית המתוארת ביצירה הספרותית.

יג. הבנת כל דמות בסיפור על פי ההקשר המערכתי שלה:

אחרי הצגת ראייה מערכתית וכוללת של המתרחש ביצירה, אפשר לחזור לדמויות הפרטיות המרכיבות את המערכת ולהבין כל אחת מהן ואת התהליכים העוברים עליה על פי המשמעות שלה במערכת. ניתוח הדמויות על פי הקשרן המערכתי עשוי להיות שונה מניתוח פסיכולוגי מקובל של דמות ולהאיר צדדים חדשים בה.

יישום גישת המערכת האנושית על טקסטים של עגנון

יישומה של גישת המערכת האנושית בטקסטים של עגנון הביא לידי הבנות מעניינות דווקא כשנערך ניתוח מערכתי של סיפורים מסגנונות שונים זה מזה. ניתוח המערכות האנושיות המופיעות בסיפורים בעלי מבנה דומה, כמו "הרופא וגרושתו" ו"גבריאלה", לעומת זאת, מעיד על תהליכים מערכתיים שונים בשתי היצירות: באחת היצירות המערכת מתפרקת ומגיעה אל האנטרופיה, ובשנייה המערכת יוצאת מהתקיעות שהייתה בה, מתקדמת ומתפתחת. יישום מעניין נוסף של הגישה הוא על יצירות ספרותיות שאינן מתארות משפחה אלא מערכת אנושית מסוג אחר, כמו ביצירות "חופת דודים" ו"לילות".

יישום הגישה על "סיפור פשוט", למשל, מאפשר הצגת ניתוח תמציתי וכולל של יצירה מסועפת ומרובת מידע. ניתוח פרטני של כל אחת מהדמויות בסיפור הוא ארוך ומייגע וכמעט בלתי אפשרי מבחינת היקף היריעה הפרשנית. בניתוח על פי גישת המערכת האנושית מתוארות המערכות האנושיות המופיעות ביצירה כך שכל אחת מהדמויות משובצת באחת המערכות, ועל ידי תיאור המתרחש במערכות האנושיות הללו אפשר לנתח את כל הדמויות ביצירה ואת התהליכים המרכזיים שהן עוברות כחלק מהמערכת האנושית שאליה הן משתייכות.

דוגמה לניתוח על פי גישת המערכת האנושית: הסיפור "לילות" – דיפוזיה בין מערכת ממשית למערכת מדומיינת ודפוסי תקשורת ייחודיים

בחרתי בסיפור "לילות"¹⁶ אף על פי שאינו מתאר מערכת משפחתית ראליסטית, מפני שהוא מיוחד מאוד במבנה המערכת האנושית שהוא מציג, שכן ההתרחשות המערכתית בסיפור מרתקת ואין מדובר במערכת אנושית פשוטה כמו בסיפורים הראליסטיים של עגנון.

שלבי הניתוח לפי גישת המערכת האנושית

א. תיאור המערכת האנושית המתוארת בסיפור, טיב הגבולות ומפת המערכת:

ב"לילות" מתקיימות במקביל שתי מערכות שונות, שהגבול ביניהן דיפוזי מאוד, והן מתפרצות זו אל זו. נקודת ההשקה ביניהן היא חמדת, אחת הדמויות המרכזיות בסיפור. המערכת האחת היא המערכת האנושית הממשית בסיפור, ונכללים בה חמדת, רוחמה, ואהובותיו הקודמות של חמדת ובייחוד יעל חיות. הן הדמויות הממשיות (חמדת ורוחמה) והן "רוחות הרפאים" הנעדרות (יעל חיות ואולי גם אהובות אחרות מהעבר) משפיעות על המערכת.

המערכת השנייה היא מערכת מדומיינת ואפשר לכנותה מערכת לא ראליסטית. נכללים בה חמדת, סלסבילה, אהובתו הדמיונית, וכל הסיפורים והאגדות המתקיימים בתודעתו של חמדת. רמז לכך שאת סלסבילה רואה חמדת בדמיונו אפשר לראות כבר בתחילת הסיפור: "ואני עוצם את עיני לבעבור אראה את אשר לא יראה האדם בעיניים פקוחות" (עמוד שצ). וכן במשל הענק שמספר חמדת לסלסבילה: "ואומר אליה עוד השמעת את שמע הענק אשר עין אחת לו במצחו. אני הענק הזה. ואומר אליה עוד השמעת את דבר שבע הנערות אשר נשוק נשק הענק, כי בעיני בשר ראה, כראות אנוש. ואולם כאשר צמחה לו העין במצחו ונבט אל בת המלך ולא הביט אשה עוד ולא ראה אחרת. ובת המלך את היא ואני אני הענק" (עמוד שצט). מסיפור הענק אפשר להבין שמערכות יחסים עם נערות רבות מתקיימות במישור הראליסטי, ברמת המערכת הנראית לעיני הברש, אך מערכת היחסים עם סלסבילה מתרחשת בדמיון, דרך העין הצומחת במצח, העין הפנימית.

נראה שהמערכת הלא ראלסטית משמשת גם תחליף למערכות יחסים ראליסטיות: "ואשא את עיני לשמים להודות לאל חסדי אשר פקח לי עיניים לראותו. ולא אשגה עוד ככול אשר שגיתי עד הנה ללכת אחרי נערות רבות ואחרי יעל חיות" (עמוד שצד). ההתרחשויות בסיפור מורכבות, שכן שתי המערכות מתקיימות במקביל, והן משפיעות זו על זו עד שלעתים קשה להבחין היכן נגמרת המערכת הדמיונית ומתחילה המערכת הממשית; למשל כשרוחמה מגיעה לבקר את חמדת והוא חושב שהיא סלסבילה: "ואשמע קול רגלי סיביל באה במדרגות החדר ואקפוץ לקראתה. ויהי כבואה ואשתומם כי כמראה רוחמה היה לה פתאום. ואדע כי

¹⁶ ש"י עגנון, "לילות", על כפות המנעול. הוצאת שוקן תשכ"ז.

שגיתי, רק רוחמה היא" (עמוד שצח). חמדת מנסה להסביר את יחסיו עם כל הבחורות כהסוואה ליחסים עם סלסבילה: "ואהי מתהלך מנערה לנערה ומריבה אל ריבה אחרת, כי אחת אהבתי. האחת היא סיבילה ואירא פן ישיחו בך יושבי שער והעלו את שמך על פיהם על כן נשקתי נערות רבות ולא ידעו כי אותך לבדך אהבתי סלסבילה" (עמוד שצז). ראיות נוספות לגבולות הדיפוזיים בין שתי המערכות יש בסיפורים שמספר חמדת לרוחמה – סיפורים הלקוחים מהמערכת הדמיונית וכן מהתגובות הממשיות של רוחמה לסיפורים אלו. כשחמדת מספר לרוחמה על בת הגלים "שגלחה שערותיה והניחתם לרגלי אהובה המלך" (עמוד שצו), מגיבה על כך רוחמה בגזיזת שער ראשה. כשחמדת מספר לה על בנות הגלים שעלולות לנגן בכינורה "אם תניחנו סמוך לים" (עמוד תב), הוא נדרש לכינור, פריט ראליסטי בסיפור, אך מקשר אותו למערכת הדמיונית שבה הוא חי. רוחמה משתפת פעולה עם המערכת הדמיונית שלו; היא משתמשת בכינורה כדי לצלות דגים לחמדת.

חמדת חי בה בעת בשתי המערכות, ובשל כך המערכת הראליסטית מאבדת את אחיזתה בקרקע, שכן רוחמה מגיבה בתוך המערכת הראליסטית למערכת המדומיינת. גם חמדת מגיב בו-זמנית למערכת המדומיינת (הקשר שלו עם סלסבילה) ולמערכת הממשית (הוא מגיב חלקית בלבד למערכת היחסים שלו עם רוחמה). להלן דוגמה מוחשית לכך שחמדת פועל בו-זמנית בשתי המערכות: רוחמה מכינה בעבורו דגים, מכיוון שראתה שלא אכל: "ויהי בעשות רוחמה את מעשיה ואקח את הדגים אשר לא תחבה בהם רוחמה את צינורה ואלחש להם לאמור סלסבילה, סלסבילה. ואקח את הדגים ואשליך אותם הימה. ואומר להם לכו וגליתם את סודי לבנות גלים" (עמוד תב).

מצב שבו המערכת הדמיונית הפנימית מתערבבת במערכת המציאותית, אף על פי שהן שונות מהותית זו מזו, מעיד על תפיסת מציאות לקויה, ושתי המערכות משבשות זו את זו. זהו בעצם הקונפליקט במרכז ההתרחשויות המערכתיות בסיפור. ייתכן שלו היו הגבולות בין שתי המערכות נוקשים יותר ודיפוזיים פחות, היו שתי המערכות פחות הרסניות לחמדת ולרוחמה.

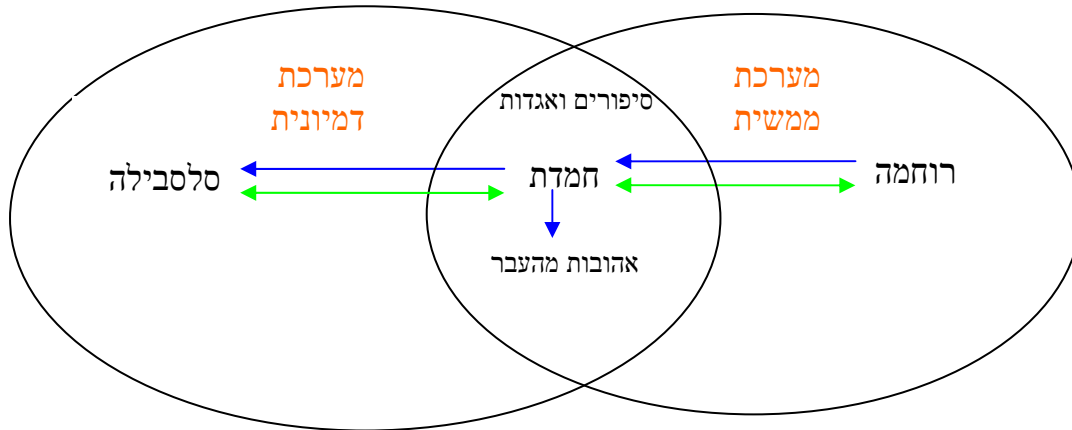
מבנה המערכות האנושיות בסיפור "לילות":

משמעות הסימונים:

יחסים חסומים

יחסים הדדיים

יחסים חד צדדיים

התרשים מציג את האופן שבו שתי המערכות מתערבבות זו בזו, על אף הצורך בהפרדה ברורה ביניהן.

הקשר בין חמדת לסלסבילה משקף את הקשר בינו ובין רוחמה: בראשון – חמדת יוזם את הקשר וסלסבילה משתפת אתו פעולה מדי פעם; ובשני – רוחמה היא היוזמת, ומדי פעם חמדת משתף אתה פעולה והקשר נעשה הדדי.

ב. זיהוי התהליך המרכזי שעוברת המערכת האנושית ביצירה, שלבי ההתפתחות של המערכת ומטרותיה:

התהליך המערכתי המרכזי בסיפור הוא חלחול בין שתי מערכות האמורות להיות שונות זו מזו במהותן: המערכת המדומיינת והמערכת הממשית. תהליך חשוב נוסף בשתי המערכות הוא תהליך של הערצה והקרבה עצמית, עד כדי פגיעה עצמית, באהוב שאינו מתמסר. במערכת הדמיונית חמדת פוגע בעצמו למען סלסבילה – הוא אינו ישן ואינו אוכל, מניח לקוץ להינעץ במצחו וכדומה; במערכת הממשית רוחמה גוזרת את שיערה ושורפת את כינורה. ייתכן שבשתי המערכות מתקיימים תהליכים דומים משום שחמדת משחזר את החוויות שלו מהמערכת המדומיינת במערכת הממשית, וכשם שסלסבילה מתנהגת אליו, כך הוא מתנהג אל רוחמה; וייתכן שלהפך: חמדת בונה בדמיונו את המערכת הדמיונית עם סלסבילה על פי המתרחש במערכת הממשית עם רוחמה, אלא שהפעם הוא בתפקיד המתמסר, וסלסבילה בתפקיד הנערצת.

הניתוח המערכתי שאציג להלן ילמדנו שככל הנראה למערכת אין מטרות מלבד יצירת תנועה סביב תשוקות שלעולם לא תגענה לידי מימושן המלא. המערכת מציגה כמה תשוקות:

התשוקה של חמדת לסלסבילה, התשוקה של רוחמה לחמדת, התשוקות שהיו לחמדת אל האהבות הקודמות שלו. המערכת מתפקדת כך שחמדת יוכל להוסיף ולהשתוקק לסלסבילה, ורוחמה תוסיף להשתוקק לחמדת, וכל קיום המערכת מהווה סביבה לתשוקה שתוסיף להתקיים בצורתה המופשטת, בלי להפוך לתשוקה יצרנית המולידה משפחות או יצירות (אעסוק בתנועת התשוקה במערכת בהמשך, ואדון באספקטים הפסיכואנליטיים של המערכת). ייתכן שלתנועה של המערכות סביב התשוקות הלא ממומשות יש בכל זאת מטרה – להשכיח מחמדת את אהבותיו הקודמות והמכאיבות.

ג. **תיאור תהליכי התקשורת המרכזיים של המערכת:**

לתקשורת במערכת הממשית בין רוחמה וחמדת כמה מאפיינים:

- **פער בין המסר המילולי ובין המסר הלא מילולי (תקשורת פגומה) – ברמה המילולית חמדת מרחיק את רוחמה, למשל כשהוא אומר לה: "הבה ואביאך אל בית אמך, כי קרים כוכבי הלילה ואת חמה ורועדת. שובי בטרם תצטנני" (עמוד שצג).** ברמה הלא מילולית חמדת מתנהג אחרת: "ידי חבקו את רוחמה הקטנה והרימותיה עד כי נגע פיה בפיי" (עמוד שצד).

- **הסתרת העניינים הקשורים למערכת עם סלסבילה (תקשורת חסומה) – למשל רוחמה שואלת את חמדת מה תכנן לעשות באותו הערב. חמדת עונה לה שהוא מחכה לאורח, והיא שואלת אם מדובר ביעל. תגובתו של חמדת לשאלתה: "ואבהל לדבריה מאוד. בכל זאת לא גיליתי לה את סודי ואומר הנה הלילה הזה יפה, על כן אמרתי אשב באוהל ביתי ואביט מחלוני אל הים" (עמוד שצג).** מבחינה זו הקשר בין רוחמה לחמדת חסום ומלא סודות.

- **התקשורת ביניהם מתבצעת במידה רבה דרך סיפורים ואגדות – ככל הנראה זה דפוס תקשורת אופייני לחמדת, שכן גם לסלסבילה הוא מספר אגדות כדי להסביר דברים בעלי חשיבות, וגם לעצמו הוא מספר סיפורים כדי להסביר התנהגויות שונות שלו. השימוש של חמדת באגדות בהקשרים הראליסטיים (למשל כשהוא מבהיר לעצמו שאינו זקוק לסם שינה, כמו שהציע לו שומר הלילה של נוה צדק, אלא הוא זקוק לדמעה מעיניה של בת המלך הנמה) מאפשר לו לחמוק מהתמודדות ישירה עם הקשיים שבהם הוא נתקל במציאות הממשית ולחיות בעולם הדמיוני והקסום שיצר לעצמו. אבל הבעיות נשארות בעינן והתקשורת שלו נותרת עמומה, חסומה ובלתי ישירה (הוא אינו מבקש מרוחמה לגלות כלפיו מסירות, אלא מספר לה על בת הגלים שחתכה את שערה, והיא אכן מקבלת את דבריו כפשוטם).**

- **תקשורת המתבצעת דרך מעשים וטקסים המבטאים מסירות – רוחמה מבטאת את מסירותה לחמדת באמצעות מעשים של מסירות, כמו הבערת המנורה בשבילו, קניית הדגים בעבורו; אחדים ממעשיה הם טקסים של ממש, למשל גזירת השער ולבישת**

המטפחת השחורה, הבערת הכינור כדי לצלות לו את הדגים, התעקשותה לקבל ממנו פרח והדגשת המשמעות הסמלית של הנוצה שהשאירה היונה שלה על מיטתו של חמדת. מתיאור דפוסי התקשורת במערכת הממשית ברור עד כמה ייחודית מערכת זו. הסודות, הכנסת המוטיבים מהאגדות על ידי חמדת, הטקסים ומעשי המסירות של רוחמה – כולם גורמים לתקשורת במערכת הזאת להיות ייחודית וחריגה מאוד בהשוואה לתקשורת המתרחשת במערכות אנושיות ראיסטיות בסיפורים אחרים של עגנון. ייתכן שאפשר להסיק מכך שגם המערכת הממשית בסיפור מתנהגת כמו מערכת דמיונית, ועל כן נהיית למערכת מסוכנת ולא יציבה בעבור חבריה, שכן במערכת הדמיונית של חמדת וסלסבילה מתקיימים שניים מדפוסי התקשורת שבמערכת הממשית: האגדות והסיפורים (למשל הסיפור על הענק שמאז נפתחה העין במצחו אהב רק את בת המלך, כשם שהוא, חמדת, אוהב רק את סלסבילה) ומעשי המסירות והטקסים (למשל כשחמדת מניח על הקוץ שתקוע במצחו תולעת לכבודה של סלסבילה).

ד. טיב היחסים בין הדמויות במערכת וזיהוי ההיררכייה הקיימת ביניהן: היררכייה קוטבית ולא מאוזנת, שבה חמדת מעריץ את סלסבילה ורוחמה את חמדת, היא אחד המאפיינים לבעייתיות של שתי המערכות האנושיות המוצגות בסיפור. אופי היחסים בין הדמויות בשתי המערכות שווה – גם במערכת המדומינת וגם בזו הממשית יש דמות אחת נערצת ודמות אחרת המעריצה אותה עד כדי ביטול עצמי ופגיעה עצמית. הדמות הנערצת משתפת פעולה עם הדמות המעריצה ומדי פעם נענית לחיזוריה, אך אינה מתמסרת לה.

דיון באספקטים פסיכואנליטיים – התנועה של המערכת סביב התשוקה (הדבר בעל המשמעות), סביב הסוד המשפחתי (המיתוס המשפחתי) וסביב היעדר: היעדר מורגש מאוד בשתי המערכות המקבילות שבסיפור (המערכת הממשית והמערכת הדמיונית) והוא מופיע בשתייהן בדמות "הגולגולת של הבתולה" שחמדת מחזיק בחדרו. בכל מערכת חמדת מסביר את הגולגולת בדרך שונה: במערכת הממשית הוא מסביר לרוחמה: "... ואומר לא רופא אנכי רק אהוב אוהב להביט אל הגולגולת עקב חורי העיניים לבעבור הזכיר לי כי גבול יש לעיניים לבל יביטו מאחוריהן... עתה תדע כי לא אביט עוד אל יעל חיות ואל עיניה הירוקות כי הן מאחרי" (עמוד שצח). במערכת זו הגולגולת מסמלת את כל האהובות שהניח חמדת מאחוריו ואת כל האהבות שאינן עוד, כמו דנסה המתה, ואת היעדרן של התשוקות הישנות המוסיף לרחף מעל המערכת ולחולל בה התנהגויות של הרס עצמי הן אצל חמדת והן אצל רוחמה. במערכת הדמיונית מסביר חמדת את הגולגולת לסלסבילה כך: "...ואומר שימי נא את אצבעותיך בעיני עד אשר תעמקנה עיני בחוריהן כגולגולת ההיא והבטת עד ליבי" (עמוד ת). חמדת מבקש כביכול מאהובתו הדמיונית שתעוור את עיניו ותראה ללבו, שלא יוכל עוד

להביט אל נערות ממשיות ויביט רק בעין שבמצחו, בעין הדמיון, באהבה הדמיונית בלבד. אם כן, התשוקה הבאה לידי ביטוי במערכת הדמיונית היא ביטולו המלא של העולם הממשי (הדימוי של ניקור העיניים) לטובתו של העולם הדמיוני. את ביטולו של העולם הממשי אפשר לראות גם כטנטוס – תשוקה אל המוות, והיא שמניעה את המערכת הדמיונית. התנועה של המערכת הממשית היא סביב לאהבה בלתי אפשרית שאינה מגיעה לידי מימוש (אהבתה של רוחמה לחמדת, אהבתו של חמדת לסלבילה, אהבותיו הנכזבות של חמדת מהעבר).

ה. **איתור חזרות קומפולסיביות במערכת האנושית ביצירה:** החזרה הקומפולסיבית בסיפור באה לידי ביטוי בשחזור אותו דפוס של יחסי הערצה בשתי המערכות השונות על ידי דמויות שונות. במערכת הדמיונית חמדת מעריץ את סלבילה ומוסר את עצמו למען אהבה זו עד כדי הרס עצמי; ובמערכת הממשית רוחמה מעריצה את חמדת עד כדי מסירות ופגיעה בעצמה וברכוש. החזרה הכפייתית והתשוקה הן ניסיון לזכור בתנועה את מה שנשכח. מטרתה אינה להשיג את הדבר הנעדר, אלא לייצר תנועה, ואכן אפשר לראות שבשתי המערכות התשוקה מחוללת תנועה: רוחמה מגיעה שוב ושוב אל חמדת ומתמסרת לו, וחמדת מחפש שוב ושוב את סלבילה ומתמסר לה, אך היא אינה מושגת ממש, ואם התשוקה מושגת, הרי היא חולפת והסיפור מסתיים בכך שגם הימים הטובים של חמדת עם סלבילה נעשים לזיכרון חרישי: "... או אשב עם נפשי ואחריש לבעבור הזכר לנפשי את הימים הטובים האלה" (עמוד תג).

זיהוי תהליכים המוסברים על ידי תורת הכאוס:

- **איתור תופעות פרקטליות במערכת:** השתקפות פרקטלית של הדפוס המרכזי המתרחש בשתי המערכות מופיעה בסיפור שמספר חמדת על בת הגלים שהחליק המלך על שיערה והיא גילחה אותו והניחה אותו תחת כפות רגלי המלך. דפוס של אהבה בין שני יצורים השונים במהותם (בת גלים ומלך), שאחד מהם הוא בעל מעמד, והאחר מתמסר לו באהבתו עד כדי ביטול עצמי.

- **זיהוי "מושכים מוזרים":** המערכת שבסיפור, המורכבת משתי מערכות בעלות אזור חפיפה, נעה שוב ושוב מסביב לשני דפוסים מרכזיים: התמסרות של חמדת לסלבילה, כשסלבילה נענית לו מדי פעם (הדפוס המרכזי של המערכת), והתמסרות של רוחמה לחמדת, כשחמדת נענה לה חלקית. לאורך כל הסיפור המערכת נעה באופן כאוטי מדפוס אחד למשנהו, מתנועה במערכת הממשית לתנועה במערכת הדמיונית שבסופו של דבר משתלטת עליה בסיפור הנוכחי. ברזל¹⁷ מתאר תנועות חדות (שאני מכנה תנועות כאוטיות) בסיפור "לילות", ממצבי ייאוש גמור למצבים של הגשמת האהבה, הן בקשר שבין חמדת לסלבילה והן בקשר שבין רוחמה לחמדת:

¹⁷ הלל ברזל. סיפורי אהבה של שמואל יוסף עגנון. הוצאת אוניברסיטת בר-אילן 1975, עמוד 15.

יאוש גמור והגשמת תוחלת הם הצירים של כל חלקי הסיפור. לאחר מחשבות על איבוד עצמי לדעת וציור נזילת הדם באמבטי של בשמים – בפרק הראשון – בא המכתב הגואל. לאחר ציורי התיסרות בהמתנה לסלסבילה מופיעה האהבת: 'וסלסבילה באה – ולאשרי אין קץ' ... רוחמה היא דמות מארטיורולוגית, כמו בגרסה האחרונה, אבל גם היא מצוירת כמי שמתרחקת ומתקרבת, חליפות, למטרת אהבתה.

ו. הבנת כל דמות בסיפור על פי ההקשר המערכתי שלה:

חמדת נמצא באזור המחבר בין שתי המערכות שבסיפור – בין המערכת הדמיונית לממשית. בעצם חמדת הוא שיוצר את המערכת הדמיונית ומביא אלמנטים ממנה למערכת הממשית, מה שגורם גם למערכת הממשית שבה הוא נמצא להידמות מדי למערכת הדמיונית, ולכן להיות בלתי יציבה והרסנית. כשהוא נמצא במערכת הדמיונית מוותר חמדת לגמרי על המערכת הממשית, ומוכן להתמסר לחלוטין לעולם הדמיון.

רוחמה היא בעלת תפקיד משמעותי במערכת הממשית. מחמת הערצתה לחמדת היא משתפת פעולה עם הפנטזיות שלו. היא מוצאת את עצמה במערכת ממשית המתנהגת כמו מערכת דמיונית, והדבר גורם לגילויי האהבה שלה לחמדת להיות מסוכנים בעבורה.

סלסבילה היא חלק חמקמק של המערכת המדומיינת – מופיעה ונעלמת – כך שהיא עומדת בראש המערכת המדומיינת, אך גם נעדרת ממנה בו-זמנית, ועל כן התשוקה אליה חזקה במיוחד, שכן זוהי התשוקה אל הנעדר.

ז. סיכום ומסקנות:

המערכות המתוארות בסיפור "לילות" שונות ומיוחדות ממערכות בסיפורי האחרים של עגנון הן במבנה הכללי שלהן והן בדפוס התקשורת שהן מציגות. מבחינת המבנה מדובר בשתי מערכות: מערכת דמיונית ומערכת ממשית, שהגבולות ביניהן דיפוזיים מדי ויוצרים בלבול גדול, שכן המערכת הדמיונית פולשת למערכת הממשית. שתי המערכות מקיימות את אותו הדפוס, שעל פיו במערכת יש דמות מוערצת ודמות מעריצה. יש מקום להניח שהתנועה של התשוקה במערכות אלו עוזרת לחמדת לשכוח את האהבות הישנות והכואבות.

סקירה כללית על המערכות האנושיות ביצירותיו של עגנון – מאפיינים בולטים במערכות המופיעות ביצירות שונות

בעבודת הדוקטורט שלי ניתחתי באריכות יצירות שונות של עגנון על פי גישת המערכת האנושית.¹⁸ אחרי שהצגתי כאן דוגמה לניתוח יסודי של הסיפור "לילות" על פי גישה זו, ברצוני להביא מאפיינים בולטים של המערכות האנושיות שהוצגו באותן יצירות, מתוך הנחה שהן יכולות לשמש מדגם מייצג למערכות האנושיות המופיעות גם ביצירות אחרות של עגנון. להלן אציג מאפיינים החוזרים על עצמם במערכות האנושיות של עגנון מצד אחד, ואת המבנים הייחודיים השונים ממערכת למערכת מצד אחר.

תהליכים מערכתיים משמעותיים המופיעים ביצירות:

- **תהליכי מרכז:** במערכות האנושיות שתוארו לעיל מופיעים כמה סוגים של תהליכי מרכז:

מרכז סביב הכסף ועניינים חומריים נמצא ב"סיפור פשוט" במערכת של משפחת הורוביץ ובמערכת הכללית של העיר שבוש – העשירים במרכז החברה, מפגשים חברתיים סביב ארוחות ונהנתנות.

מרכז סביב חסד ונתינה נדיר מאוד במערכות המתוארות ונמצא במערכת של משפחת צימליך. אולי גם במשפחתו של גציל ("סיפור פשוט") אפשר למצוא התמרכזות של המערכת סביב חסד ונתינה, אחרי שהאחות הגיבנת נישאה ליונה טויבר, ואז היא, גציל והאם מתמקדות בנתינה לילדיו היתומים של יונה טויבר.

מרכז סביב מחלות שכיח מאוד במערכות האנושיות שעגנון מתאר. בסיפור "בדמי ימיה" המשפחה מתמרכזת סביב מחלתה של לאה; ב"סיפור פשוט" מתרחשת התמרכזות של המערכות של הורוביץ ושל צימליך סביב מחלתו של הירשל. גם במערכת המשפחתית של משפחת נאכט מתרחשת התמרכזות סביב המחלות של האב, ולאחר מכן של האם. בסיפור "הרופא וגרושתו" מנסה הרופא לגרום לדינה לחלות כדי שיוכל לטפל בה; הקשר שלו עם הלבליך מתרחש גם הוא סביב האשפוז של הלבליך בבית החולים, כלומר המערכת אמנם מתמרכזת סביב המחלות, אבל מצליחה להשתחרר מדפוס זה ברגע שהמערכת מתפרקת.

מרכז סביב קדושה הוא סוג ייחודי של מרכז ומופיע בעיקר ב"אגדת הסופר", כשרפאל ומרים פועלים בתיאום כדי לאפשר לרפאל לכתוב ספרי תורה בקדושה ובטהרה. בסיפור

¹⁸ תמר שינבויים. סיפורי ש"י עגנון כמערכות אנושיות – יישום התיאוריות המשפחתיות המערכתיות בחקר הספרות. דוקטורט. אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 2010. ואלה היצירות שניתחתי: "בדמי ימיה", "הרופא וגרושתו", "גבריאלה", "פנים אחרות", "חופת דודים", "עגונות", "אגדת הסופר", "לילות" ו"סיפור פשוט".

"עגונות" מנסה המערכת האנושית בסיפור ליצור התמרכזות סביב עניינים שבקדושה – סביב בית הכנסת, ארון הקודש ובית המדרש בהנהגתו של תלמיד חכם, אלא שהשיבושים במערכת והנעדרים ממנה מפריעים למערכת להתמרכז סביב הקדושה.

מרכז סביב פיתוח המשפחה והרחבתה (חיתון הילדים, הולדת ילדים) – המערכת המשפחתית של גבריאלה מתמרכזת סביב חיתון הבנות, וכשגבריאלה מקימה מערכת משפחתית משלה, המערכת שלה ושל פייט מצליחה בסופו של דבר להתמרכז סביב הילד שנולד להם. במערכת האנושית בסיפור "בדמי ימיה" מתמרכזים תחילה סביב מחלתה ומותה של לאה, אך לקראת הסוף נראה שמצליחה להיווצר התמרכזות סביב התינוק שעתיד להיוולד. ב"סיפור פשוט" המערכת של משפחת הורוביץ ושל משפחת צימליך מתמרכזות במאמץ לחתן את הירשל ומינה; ובסוף הסיפור המערכת של הירשל ומינה מצליחה להתמרכז סביב בנם השני (דבר שלא קרה אחרי הולדת הבן הראשון). גם במערכת המשפחתית של גציל חל שינוי חיובי במוקד ההתרכזות. אם בתחילת הסיפור הייתה המערכת מלאה מריבות וניצול הדדי, הרי בהמשך, לאחר שהאחות הגיבנת מתחתנת עם יונה טויבר ומאמצת את ילדיו, גם אמה וגם גציל מתמרכזות במערכת המשפחתית החדשה של אותה האחות ובעזרה לילדיו היתומים של טויבר.

אם כן, יש הבדלים ניכרים בין המערכות השונות מבחינת הדבר שסביבו הן מתמרכזות, וכן ברבות מיצירותיו של עגנון נראה שמערכת תתמרכז סביב דברים שליליים כמו מחלות ואפילו מוות

• **טיב התקשורת והיחסים במערכות האנושיות המתוארות:** תופעה שכיחה מאוד במערכות האנושיות שמתאר עגנון היא תקשורת חסומה או תקשורת המתבצעת בדרך של טריאנגולציה או יחסי אחריות מדומה. ב"בדמי ימיה" המערכת מתחילה כשהתקשורת חסומה ואין שיחות של ממש, וכן מתרחשת טריאנגולציה כשהאב ובתו מתקשרים זה עם זה סביב מחלתה של לאה ופטירתה. במערכת של "הרופא וגרושתו" מתרחש תהליך טריאנגולציה מובהק כשהרופא ודינה מנהלים את הקשר ביניהם דרך ההתייחסות לבלבר, אהובה הקודם של דינה. גם בסיפור "לילות" התקשורת בין חמדת לרוחמה, ואולי אף בין חמדת לסלסבילה, היא תקשורת חסומה סביב טקסים של הקרבה עצמית, במקום שמוקדה יהיה שיחה כנה ואנושית. בסיפור "עגונות" כל הפעילות הטרגית וההרסנית של המערכת מתרחשת בגלל תקשורת חסומה ובגלל תהליכי טריאנגולציה – דינה ובן אורי מתקשרים זה עם זה בתהליך של טריאנגולציה, דרך ארון הקודש. ייתכן שלו הייתה ביניהם תקשורת טובה יותר, היה הקשר ביניהם יכול להתממש. גם האסון של גניזת הארון וכל ההרס שהתרחש אחריו נובע מתקשורת חסומה בין הרב ובין הנוגעים בדבר. לו היה הרב מנסה לברר מדוע נפל הארון ולשוחח על כך עם באי ביתו של הגביר, ייתכן שהיה מבין מוקדם יותר מה התרחש. ב"אגדת הסופר" מתרחש תהליך טריאנגולציה מובהק כשרפאל ומרים מתקשרים זה עם זה דרך

העיסוק בספרי התורה, עד שהם מתקשים להגיע למצבים אינטימיים. ב"סיפור פשוט" יש סוג נוסף של תקשורת מעוותת, במערכת של משפחת הורוביץ: התקשורת במערכת זו, בהנהגתה של צירל, היא מניפולטיבית ומנסה לנתב את חברי המערכת להירתם כמעט בעל כורחם למטרותיה הכלליות של המערכת.

לעומת כל אותם דפוסים של תקשורת פגומה, המצויים במערכות האנושיות המתוארות כאמור, יש מעט מאוד דוגמאות לתקשורת טובה או תקשורת המצליחה להשתפר, אך בכל זאת אפשר למצוא גם דוגמאות כאלה: בסיפור "פנים אחרות" המערכת של טוני והרטמן מצליחה לעבור ממצב של תקשורת חסומה ומנותקת למצב של תקשורת הדדית וטובה, וככל הנראה היא עתידה לאחד את המערכת. גם בסיפור "גבריאלה" המערכת של גבריאלה ופייט, שמתחילה עם חסימות וטריאנגולציה סביב האהוב הקודם, מצליחה לבסוף להשתחרר מהדפוסים ההרסניים ולפתח דפוס תקשורת טובים יותר.

• אספקטים פסיכואנליטיים ולאקיאנימים:

התנועה של המערכת סביב הנעדר: ברבות מהמערכות האנושיות שמתאר עגנון זוהי תנועה של המערכת מסביב לאהוב קודם, שנעדר מהמערכת. דינמיקה כזאת נמצאת בסיפור "בדמי ימיה", שבו המערכת כולה פועלת למען החזרתו של עקביה מזל אל המערכת, וכן בסיפור "עגונות", כשהאהובים הנעדרים, בן אורי ואהובתו של ר' יחזקאל פרדלי, גורמים למערכת לתנועות הרסניות הנובעות מתשוקה לא ממומשת. בסיפורים "הרופא וגרושתו", ו"גבריאלה" המערכת מתנועעת באופן מסוכן מסביב לאהוב הקודם של הרעיה, שכבר מזמן אינו חלק מהמערכת. בסיפור "לילות" היעדרותן של האהובות הקודמות של חמדת והנטייה של סלסבילה להיעלם, מחוללים גם הם תנועה של המערכת סביב היעדר זה. ב"סיפור פשוט" היציאה של בלומה מהמערכת של משפחת הורוביץ והיעדרות שלה מחוללות תנועה חזקה של הירשל, ובעקבותיו של כל המערכת, לכיוון של שיגעון והתפרקות המערכת, ובסופו של דבר המערכת מוותרת על בלומה לטובת חיזוק הקשר עם מינה.

במרכזיות של רעיון היעדר בפואטיקה ובתפיסת השפה של עגנון עוסק באריכות גם יניב חג'בי.¹⁹ לטענתו, היעדר הראשוני מופיע ביצירותיו של עגנון כמוטיב חוזר, והוא מוביל לתנועה מתמדת של מסמנים. חג'בי אף מרחיב ומציין שהנעדר ביצירותיו של עגנון אינו רק האהובים הנעדרים, כי אם גם היעדרו של המסומן הטרנסצנדנטלי בעולם שלאחר השואה.

אפרים צורף דן במשותף בין הסיפורים "סיפור פשוט", "בדמי ימיה", "פנים אחרות" ו"הרופא וגרושתו" ואומר: "...לא במקרה הוסדרו הסיפורים זה אצל זה בכרך **על כפות המנעול**. השם הסמלי הזה חל גם על סיפורנו הנידון ('סיפור פשוט'), על 'בדמי ימיה', על 'פנים אחרות', ועל

¹⁹ יניב חג'בי. **לשון, היעדר ומשחק**. הוצאת כרמל 2007. חג'בי דן באריכות ברעיון היעדר בפואטיקה של עגנון בפרק השלישי.

'הרופא וגרושתו'. כאן כמהים הגיבורים, ביודעים ובלא-יודעים, אל האשה הנכספת, ומשמגיעים בסמוך לה או מתגרשים ממנה, מניחים ראשיהם על כפות המנעול דוויים, ותהוויים ואילמים".²⁰ את חוסר היכולת של רבים מגיבוריו של עגנון לממש את אהבתם מגדיר הלל ויס²¹ "מחלת נפש מודרנית", שמי שסובל ממנה הוא בעיקר היהודי התלוש. מחלת נפש זו מחסלת לדבריו כל אפשרות של גבורה, דהיינו התגברות הגיבור על הקשיים שבהם נתקל, למען מושא אהבתו.

אי אפשר להתעלם מכך שהאהבות הלא ממומשות הן גורם משפיע מאוד במערכות האנושיות המתוארות ביצירות של עגנון, וכנראה ביצירות ספרותיות בכלל, והן מהוות קטליזטור לתהליכים משמעותיים במערכות האנושיות המתוארות ביצירות.

• **חזרה קומפולסיבית סביב מושא התשוקה הנעדר:** באחדות מהמערכות שהוזכרו לעיל, המונעות על ידי התשוקה לאהוב או לאהובה קודמים, מתרחשת גם חזרה קומפולסיבית – תנועה חוזרת ונשנית של המערכת סביב אותו אובייקט תשוקה הנעדר ממנה, כדי לנסות ולהחזירו למערכת. ב"דמי ימיה" המערכת משחזרת פעמיים את הקשר עם עקביה מזל. פעם כשלאה היא בת זוגו של מזל, ופעם כשתרצה, בתה של לאה, מקבלת עליה את תפקיד בת זוגו של מזל. בסיפור "הרופא וגרושתו" המערכת משחזרת שוב ושוב את הקשר בין דינה והבלבר, אף על פי שהוא שייך לנחלת העבר, עד שאין לה בררה אחרת אלא להתפרק. בסיפור "גבריאלה" מתחילה חזרה קומפולסיבית דומה של המערכת של גבריאלה ופייט סביב הקשר הקודם של גבריאלה עם תיאודור, אך למרבה המזל המערכת משתחררת מדפוס זה וניצלת. בסיפור "לילות" יש חזרה קומפולסיבית על טקסי הקרבה עצמית למען האהוב שמבצעים הן חמדת והן רוחמה. ב"סיפור פשוט" הזיקה של הירשל לבלומה חוזרת ומופיעה שוב ושוב בדפוס של חזרה קומפולסיבית שנרגעת מעט רק לקראת סוף הסיפור. חזרה קומפולסיבית מסוג שונה מתרחשת בסיפור "אגדת הסופר", שם הקשר בין מרים לרפאל מתחיל מהתמזגות דרך הקדושה (מרים מתקרבת אליו שעה שהוא נושא את ספר התורה, והאש מדגלה אוחזת במעילו), ודפוס זה חוזר על עצמו בסוף הסיפור, כשחלה ההתמזגות המיסטית בין רפאל-מרים וספר התורה.

• **השתנות מוקדי הכוח במערכת:** תהליך זה מתרחש בכמה מהמערכות האנושיות ביצירותיו של עגנון שנחקרו, ובכל אחת מהן בדרך שונה במקצת. ב"דמי ימיה" עובר מוקד הכוח מהאב לתרצה; עקב מחלתה היא לוקחת את גורלה בידיה ומכריזה בעצמה על אירוסיה

²⁰ אפרים צורף. בשולי סיפורת ושירה – מסות על ש"י עגנון, ח"נ ביאליק וש' שלום. הוצאת בינאור גבעתיים 1970.

²¹ הלל ויס. דיוקן הלוחם – עיונים על גיבורים וגבורה בסיפורת העברית של העשור האחרון. הוצאת אוניברסיטת בר-אילן 1975.

למזל. ב"עגונות" מוקדי הכוח נלקחים מהגביר, מר' אחיעזר ומהרב עם התפרקותה של המערכת, וב"גבריאלה" האב מעביר את מוקד הכוח שלו לגבריאלה מתוך כבוד ויחסי הערכה הדדיים ומתייעץ עמה בנוגע להשתדכות לפייט. ב"סיפור פשוט" מוקד הכוח נמצא אצל צירל, ויש למערכת בכלל ולהירשל בפרט קושי גדול להתמודד עמה, אך כשהמערכת של הירשל ושל מינה מתחזקת נראה שכוחה של צירל והשפעתה נחלשים.

• **תופעות כאוטיות – תנודות כאוטיות של המערכות בין שני מצבים שונים:** ב"דמי ימיה" המערכת נעה בדרך כאוטית בין התנהלות מערכתית שגרתית (השידוך בין תרצה ולנדא והתפתחות תקינה ושגרתית של המערכת) ובין הזיקה של המערכת לעקביה מזל. ב"הרופא וגרושתו" המערכת מתנדנדת בין ניסיונות לקיום מערכת זוגית תקינה ובריאה, ובין הזיקה ההרסנית של המערכת אל הבלבר. ב"לילות" חמדת מתנדנד באופן כאוטי בין המערכת הממשית ובין המערכת הדמיונית. ב"סיפור פשוט" אפשר לזהות התנדנדות כאוטית של הירשל בין הזיקה לבלומה ובין פיתוח הזיקה למינה, עד שלקראת סוף הסיפור הזיקה למינה מתחזקת, וההתנדנדות פוחתת. גם במערכת של משפחת גילדנהורן מתחוללת התנדנדות כאוטית בין מצב של חברותיות, אהבה ותשוקה (כשגילדנהורן מגיע הביתה הקשר בינו ובין סופיה מתחזק, והבית מתמלא חברים) ובין נתק ובדידות כשגילדנהורן יוצא לעסקיו.

• **סוגי המערכות האנושיות:**

מערכות סגורות – מקצת המערכות המתוארות הן מערכות סגורות, ועל כן הן מגיעות למצב של התפרקות או למצב של חוסר צמיחה. כזאת היא המערכת בסיפור "הרופא וגרושתו"; רק הרופא ודינה (והזיקה לבלבר) נכללים בה. הם אמנם מנסים לפתוח את המערכת וליצור קשר עם חברים וקרובי משפחה, אבל קשרים אלו אינם מחזיקים מעמד. הם אינם מולידים ילדים, כך שהמערכת אינה גדלה, ובסופו של דבר, גם בגלל סגירותה, המערכת מתפרקת. בסיפור "בדמי ימיה" הייתה המערכת סגורה בזמן מחלתה של לאה, אך אחרי מותה המערכת נפתחת ומאפשרת לבני אדם נוספים – מינטשי ועקביה – להיכנס אליה, וכן נעשה ניסיון כושל להכניס את לנדא למערכת. גם המערכת ב"אגדת הסופר" היא מערכת סגורה ובה רפאל, מרים וספרי התורה בלבד.

מערכות מתפתחות – מערכת המצליחה לארגן את עצמה היטב במשך התהליך המתואר בסיפור היא המערכת של גבריאלה ופייט, הדוחקת מתוכה את הזיקה לאהוב הקודם, בייחוד בזכות הולדת התינוק. גם המערכת של טוני והרטמן ב"פנים אחרות" מצליחה להתפתח, רגע לפני התפרקותה הסופית, ולהתגבר על הנתק בתקשורת. גם המערכת של הירשל ומינה, לדעת אחדים מהפרשנים, עוברת תהליך התפתחות חיובי, בייחוד סביב הולדת הילד השני; המערכת נעשית משפחתית ובין חבריה קיימות תשוקה ואהבה.

• **התקדמות של מערכת לעבר האנטרופיה:** באחדות מהיצירות נמצא מערכות שעוברות תהליך מצער של התפרקות. כאמור לעיל, רוב המערכות המגיעות לאנטרופיה הן מערכות סגורות, וכנראה שהסגירות של אותן מערכות היא המזרזת את הגעתן למצב זה. המערכת בסיפור "עגונות" מגיעה לפירוק בסוף היצירה, והסיכוי לאיחוי מחדש של הקרעים בעתיד אינו ברור. גם המערכת של "הרופא וגרושתו" אינה מוצאת לה מוצא אחר אלא בפירוק. ב"סיפור פשוט" המערכת של משפחת נאכט הולכת ומתפוררת לנגד עינינו בתחילת היצירה, עד שבלומה נותרת לבדה ונאלצת לבקש שיקבלו אותה למערכת של משפחת הורוביץ. בסיפור "בדמי ימיה" המערכת אינה מגיעה להתפרקות אלא למצב של "מעוות שלא יוכל לתקון" – תרצה לכודה בין שני אבות, כך שייטכן שגם זו סוג של אנטרופיה. בסיפור "אגדת הסופר" המערכת מגיעה לאנטרופיה במישור הארצי – מותה של מרים מפרק את המערכת, אבל במישור המיסטי-רוחני חלה התמזגות מחודשת של רפאל, מרים וספרי התורה. בסיפור "פנים אחרות" המערכת כמעט מגיעה לאנטרופיה, אבל מצליחה להתעשת ברגע האחרון.

• **מערכת פוריה או עקרה – הימצאותם או היעדרם של צאצאים במערכת:** הולדת ילדים או הימצאותם של ילדים במערכת משפיעה עליה בחיוב. ב"דמי ימיה" הילד שעתיד להיוולד יוצר סביבו התמרכזות חיובית במערכת. ב"גבריאלה" הילד שנולד מלכד בינה ובין פייט. ב"פנים אחרות" עצם הדבר שלזוג הרטמן יש שתי בנות משפיע בחיוב על המאמץ שלהם לחזור ולהתקרב זה לזה. במערכות שבהן אין ילדים, לעומת זאת, הדבר משפיע לרעה על המערכת ומאפשר לה להגיע בנקל למצב של פירוק. ב"עגונות" לא נולדו לדינה ולר' יחזקאל ילדים (אין כל קרבה אינטימית ביניהם). גם לרופא ולגרושתו לא נולדו ילדים (הרופא פחד שהם ידמו לבלר). ואכן שתי מערכות אלו מסתיימות בגירושין. גם ב"אגדת הסופר" היעדרו של הילד מורגש, והצער מהיעדרו של הילד, כנראה, גורם למותה של מרים ולפירוקה הפיזי של המערכת. ב"סיפור פשוט" יש שתי מערכות – של משפחת גוטליב ושל משפחת גילדנהורן – שבהן היעדר הילדים מורגש בחריפות ויוצר מרירות עמוקה.

מבחינת כל האספקטים שהזכרתי לעיל, נראה שחלק מהמערכות הן בעלות מאפיינים מערכתיים דומים, ויש דפוסים מערכתיים שאפשר למצוא ברבות מיצירותיו של עגנון. למשל: תהליכי תקשורת פגומים, חסומים או המתנהלים בדרך של טריאנגולציה. כמו כן נמצא לעתים קרובות תנועה של המערכת סביב התשוקה שלה אל אהוב שנעדר מהמערכת, ובמקרים אחדים תחולל תשוקה זו חזרות קומפולסיביות במערכת.

השתנות מוקדי הכוח של המערכת מתרחשת במקצת המערכות שתוארו, ובכל מערכת היא שונה. גם תנודות כאוטיות בין שני מצבים שונים לחלוטין מתרחשות באחדות מן המערכות, והן יכולות להיחשב לתהליך מערכתי בעל שכיחות בינונית ביצירות שנותחו.

סוגי המערכות שנמצא ביצירות שניתחתי הם מגוונים: מערכות סגורות, מערכות פתוחות בעלות גבולות תקינים ומערכות מתפתחות. כמה מהמערכות עוברות תהליך של אנטרופיה ומתקדמות בדרך הרסנית אל עבר פירוקן הסופי.

להימצאותם של צאצאים חדשים במערכת יש ככול הנראה השפעה חיובית על התהליכים המתרחשים במערכת, ולהפך – היעדר צאצאים משפיע על הנטייה של המערכת להתפרק או לקיים אינטראקציות הרסניות.

מערכות-העל הן מערכות אחרי שבר, או מערכות שאינן מצמיחות. ביצירות שהן מוזכרות הן מתוארות בקצרה או ברמזים.

עד כאן עסקתי באפיונים מערכתיים החוזרים על עצמם באחדות מהמערכות האנושיות שעגנון מתאר. אבל יש גם הבדלים ניכרים בין המערכות השונות שתיאר עגנון, ובכל יצירה הוא תיאר מערכת שונה וייחודית בלי לחזור על עצמו. גם אם מקצת התהליכים המערכתיים דומים, המערכות עצמן שונות בתכלית השינוי.

מבנים ומטרות מגוונים המופיעים במערכות האנושיות שמתאר עגנון

בסיפור "בדמי ימיה" מתוארת מערכת אנושית שעקביה מזל נדחק אל מחוץ לה, והתהליך המתרחש בסיפור הוא החזרתו אל המערכת. בה בעת תרצה תופסת את תפקידה של לאה במערכת. הסיפור מסתיים כשהמערכת נמצאת במצב מגוחך, ובו תרצה לכודה במערכת בין שני אבות, במקום שתהיה במערכת משפחתית חדשה משלה.

בסיפור "הרופא וגרושתו" מתוארת מערכת זוגית שמכניסה למבנה הסגור שלה את המאהב הקודם של דינה והופכת אותו לגורם בעל חשיבות במערכת. הכנסתו מובילה בסופו של דבר לידי פירוקה הסופי של המערכת.

בסיפור "פנים אחרות" מערכת שהגיעה לשלב האנטרופיה והתפרקה כביכול, אבל הצליחה לבנות את עצמה שוב סביב תקשורת טובה יותר בין בני הזוג, כשממילא המחזרים של טוני נדחקים החוצה מהמערכת.

ב"גבריאלה" מתוארת מערכת משפחתית הרמונית (משפחת המקור של גבריאלה), שמגיעה לשלב חיתון הצאצאים. הבנות מתחילות להקים מערכות משפחתיות משלהן, אך גבריאלה אינה מצליחה לעשות זאת בגלל זיקה לאהוב קודם. המערכת מתגברת על הקושי לחתן את גבריאלה, ונוצרת מערכת חדשה, של גבריאלה ופייט, הסובלת מהזיקה אל האהוב הקודם. המערכת מצליחה להתגבר גם על הקשר לאהוב הקודם, כנראה בעזרת התינוק שנולד ועוזר למערכת לצעוד קדימה ולהיות מערכת אנושית טובה, בריאה ומלאת אהבה וכבוד.

ב"עגונות" מתואר מבנה ייחודי של מערכת בתוך מערכת: המערכת הקוסמית השבורה מכילה את המערכת של הקהילה הירושלמית, שמכילה בתורה את המערכת האנושית

במרכז הסיפור. שלוש המערכות הללו עוברות תהליך של שבירה והתפרקות שאינן מגיעות לאיחוי מחודש בסיפור.

ב"אגדת הסופר" מתוארת מערכת ייחודית, ובה רפאל, מרים והקדושה (המיוצגת באמצעות ספרי התורה). במישור הפיזי המערכת מגיעה לפירוקה בסוף הסיפור, ובמישור הרוחני מתרחש תהליך יוצא דופן: מרכיבי המערכת מתמזגים זה בזה בהתרחשות אקסטטית.

ב"לילות" הסיפור מתאר שתי מערכות – מערכת ממשית ומערכת מדומיינת. הגורם המקשר ביניהן הוא חמדת, הנע בחדות מהאחת לאחרת.

גם ב"חופת דודים" מתוארות שתי מערכות הפועלות זו לצד זו ודמות אחת מחברת ביניהן: מערכת המתים מצד אחד, ומערכת החיים מהצד האחר, ויוחנן ניצב על הגבול בין שתיהן. עם הזמן מערכת המתים גדלה על חשבון מערכת החיים, ובסופו של דבר גם יוחנן עובר אל מערכת המתים ואף מתחתן שם.

"סיפור פשוט" מציג מבנה ובו מערכת-העל היא העיר שבוש, שבמרכזה נמצאת משפחת הורוביץ ומשפחות נוספות (גילדנהורן, משפחתו של יונה טויבר, משפחתו של גציל ואחרות). מחוץ לשבוש, ולא בכדי, נמצאת משפחת צימליך. הסיפור מתמקד בתיאור התפתחותה המשונה והלא עקבית של המערכת המשפחתית של הירשל ומינה. מערכת זו נלחמת על קיומה לאורך הסיפור, ונראה שבסוף הסיפור היא הצליחה להגיע למצב יציב, ואולי אף לתפקוד בריא ונכון של מערכת משפחתית.

אסכם ואומר שמתוך מדגם היצירות שניתחתי על פי גישת המערכת האנושית, בולטים מאוד המבנים המגוונים שעגנון יוצר במערכות האנושיות של סיפוריו, ונראה כי לכל מערכת אנושית המתוארת אצל עגנון יש מבנה המיוחד לה ושונה מכל מערכת אנושית ביצירות אחרות.

הבדלים ניכרים נמצא גם במטרות של המערכות השונות:

ב"דמי ימיה" מטרת המערכת היא תיקון העוול שנעשה למזל ויצירת קרבה ותקשורת טובה בין חבריה.

ב"רופא וגרושתו" למערכת שתי מטרות: לשחרר את דינה מהזיקה אל הבלבר, ולאפשר לרופא לנוע על הציר מטפל-מטופל ולהשתחרר מתפקיד המטפל.

בסיפור "פנים אחרות" המטרה היא שיפור התקשורת ואיחוד מחודש של המערכת.

ב"גבריאלה" המטרה היא לאפשר לגבריאלה להקים מערכת משפחתית חדשה ולהשתחרר מהזיקה אל האהוב הקודם.

ב"עגונות" שואפות המערכות להתפתחות ולצמיחה. התפתחות משפחתית – הקמת מערכת משפחתית חדשה לדינה; התפתחות קהילתית – שאיפה להקים מרכז רוחני לקהילה. שתי השאיפות הללו נגדעות בשל השבר במערכות השונות.

ב"לילות" המטרה היחידה היא תנועה של חברי המערכות סביב התשוקה.

ב"אגדת הסופר" מטרת המערכת היא התמזגות עם הקדושה.

ב"חופת דודים" המערכות דוחפות את יוחנן לפתחה של מערכת המתים, ורק שם הוא מגיע למימוש: החתונה עם צילה.

גם ב"סיפור פשוט" אפשר לראות שהמערכות השונות הפועלות ביצירה הן בעלות מטרות שונות לחלוטין: משפחת הורוביץ מתמקדת בהעצמת הונה, ובעת מחלתו של הירשל – בסיוע להחלמתו. משפחת צימליך מתמקדת במעשי חסד ובהקמת המערכת המשפחתית של מינה. המערכת של הירשל ומינה נלחמת על חייה, ומטרתה לבסס את עצמה כמערכת נפרדת ממשפחות המקור של הירשל ומינה (שכמעט בולעות את הירשל ואת מינה אל תוכן, מחמת שתלטנות או מחמת אהבה) ולתפקד כמשפחה נורמלית ואוהבת.

למשפחת נאכט אין מטרות, ואפילו תנאי קיום בסיסיים אינם מתאפשרים במערכת. הדבר היחידי שהמערכת מצליחה להשיג הוא חינוכה של בלומה.

משפחתו של גציל מממשת מטרה חשובה כשנכנסת חמלה אל המערכת. האחות הגיבנת מתמסרת למשפחתו של טויבר, וגציל והאם עוזרים לה.

משפחת טויבר שמה לה למטרה להתארגן מחדש ולהגיע לאיזון אחרי מות האם. ואכן בזכות נישואיו של יונה טויבר לאחותו הגיבנת של גציל, מתאפשר קיומה הפיזי של המערכת והטיפול בילדים.

המערכת של שבוש ממוקדת בהשגת הנאות וכן בסגידה לעשירים ולרווחים הכלכליים.

אם כן, ביצירות שנידונו אפשר לראות שעגנון מצליח לבנות בפרטי פרטים מערכות אנושיות שמקצתן מתנהגות על פי דפוסים מערכתיים דומים, ומקצתן שונות מאוד זו מזו ומגוונות מאוד במטרותיהן ובמבנה שלהן.

מערכות-העל השבורות והשבר העולמי לעומת הכמיהה אל המצב האחדותי של הקדושה

אחת התופעות המעניינות העולות מתוך ניתוח מערכות אנושיות ביצירות של עגנון היא תופעת מערכות-על הנמצאות במצב של שבר עמוק או חורבן. ב"עגונות" מתוארת המערכת הקוסמית שחל בה קרע עמוק בין הקב"ה לכנסת ישראל, והטלית הקרועה מייצגת את הקרע. ב"רופא וגרושתו" יש אזכורים למערכת-על שבורה והרוסה אחרי מלחמת העולם (חופות נעשות בצנעה ויש אזכורים לזוועות המלחמה). ב"חופת דודים" יש דינמיקה בין מערכת החיים ומערכת המתים; מערכת המתים הולכת וגדלה ומשתלבת במערכת-העל המתה של מזרח אירופה באותה התקופה. ב"סיפור פשוט" מערכת-העל, שהיא העיר שבוש, מתוארת

כמערכת מנוונת שבה הדחפים החומריים (כסף ואכילה) תופסים מקום מרכזי, וערכי יסוד כמו חמלה, חסד וקדושה בולטים בהיעדרותם. הלך רוח זה אכן מחלחל ממערכת-העל שבוסה אל המערכות המשפחתיות המתקיימות בתוכה (משפחת צימליך, למשל, אינה נגועה בנגיעה של שבוס, אך היא אינה מתגוררת בשבוס).

השבר העמוק במערכת-העל מחלחל גם לתוך המערכות האנושיות המתקיימות בהן, וכמה מפרשניו של עגנון עסקו בנושא. אלן מינץ²² דן בהרחבה בנושא החורבן ביצירה היהודית, ומעלה שאלות יסוד כגון מה טיבו של אסון רוחני לעומת אסון פיזי, באילו אמצעים השתמש היוצר כדי להציג מעשי זוועה, מה הן יכולותיה של השפה לתאר מאורעות שלא יתוארו ומאילו מקורות ראויים לאמון שואבת הנחמה את כוחה. בהקשר של יצירות עגנון מעלות בזיכרונו שאלות יסוד אלו את תיאורי השבר והחורבן של מקצת המערכות האנושיות שעגנון מציג; השבר מופיע גם במערכת-העל, גם במערכות האנושיות וגם בהתנהגותן של הדמויות במערכת.

גבריאלי מוקד עוסק בהתפוררות המערכת הקהילתית היהודית, המורגשת היטב ברבות מיצירותיו של עגנון: "התפוררות עולמה של יהדות אירופה הוא ביצירת עגנון קודם כל המחשה של היעלמות מציאות הביטחון השלם, הדתי בשרשו".²³

ברזל מדבר על שברים הנובעים מההתפתחויות של העולם המודרני. הוא מציין כי העולם המודרני, על האסונות שפקדו אותו (מלחמות העולם) ועל ההתפתחות התרבותיות שלו, ובייחוד הפסיכואנליזה והמרקסיזם, מחלחלים לתוך יצירותיו של עגנון:

במרבית המקומות, מתפרשת המלה מודרני בפשטות כמייצגת חדש... אולם מי שכתב את הרופא וגרושתו נזקק גם למעמקיו של המונח, כמבטאים מאבק נטול פשרות בין ערכים, דעות ואמונות, המתייצבים במלוא כוחם, זה כנגד זה, עד כדי הרג ושמד. קובה מילך, הרופא המכנה את עצמו מודרני, גוזר בקנאותו הדבקה ב'נושנות' – כמו שמעון ולוי בני יעקב, שרצחו את אנשי שכם ('הכזונה יעשה את אחותינו?') מוות אטי על דינה... ב'סיפור פשוט' הרחיב עגנון את היריעה ותיאר מחלת נפש בצרור של סימפטומים: חוסר שינה, רזון, התנהגות כפייתית וגלגול סמלי מאדם לעוף מגעג. הוא העמיד למבחן את נוסח החיים בצביונו החומרי (שידוך משיקולי ממון בלבד), את מעמדם של הטוענים לסוציאליזם, מנהיגים ומשרתים, כמו גם את הפסיכואנליזה (אהבה המסתיימת בפצע נפשי שאין לו תקנה).²⁴

יהודית הלוי צוויק²⁵ מציגה טענה חדה ונוקבת בדבר אחדות ממערכת-העל ביצירות עגנון. היא רואה בסביבה שבה חיים גיבוריו של עגנון סביבה מתה שאינה יכולה "להיניק" ולקיים בתוכה חיים מתפתחים. טענה זו נכונה בנוגע לרבות ממערכות-העל המתוארות ביצירותיו

²² אלן מינץ. חורבן. תגובות בספרות העברית על אסונות לאומיים. הוצאת מוסד ביאליק 2003.

²³ גבריאלי מוקד. "ש"י עגנון וספרות תקופתנו", מולד. חוברת 120, כרך ט"ז. אב תשי"ח-1958, עמודים 411 - 416.

²⁴ הלל ברזל. "המאה החצויה". עיתון 77. גיליון 194. מרס 1996, עמודים 20-31.

²⁵ יהודית הלוי-צוויק. ראשיתה של ביקורת עגנון. הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה 1984.

של עגנון, וכן במקצת הסיפורים שניתחתי לעיל: מערכות-העל באחדות מהיצירות הן "סביבות מתות", ובתוך מערכות-על שכאלו נוצרות מערכות אנושיות המתנועעות גם הן לכיוון של מוות ופירוק.

יעקב בהט עוסק בסביבה הקשה ונטולת הרחמים, היא מערכת-העל שבה פועלת המערכת של הרופא ושל דינה ("הרופא וגרושתו"): "בראשית היצירה מתוודע הקורא לעולם ולדור, שבו מתרחשת העלילה. זה עולם, שאין בו 'מתנת חיים', עולם שאינו רואה את האדם בעיני רוח של המוסר, אלא המדע קובע את הכל, זה עולם של קנאה וצרות עין, היודע את התורה של צער בעלי חיים, אבל מתעלם מייסורי האדם וגורלו.²⁶ בעצם אפשר להשליך את אמירתו של בהט הנוגעת למערכת-העל של הסיפור "הרופא וגרושתו" גם על כמה ממערכות-העל ביצירות האחרות שעסקנו בהן, והבעיה המרכזית בהן היא שהן מתות מבחינת היכולת שלהן להזין ולהצמיח, ומבחינת היכולת שלהן להיות מערכות המבוססות על חסד ועל יחסי אנוש של אהבה.

אם כן, אפשר לדבר על מודל יסודי החוזר על עצמו בכמה מהיצירות, ועל פיו מערכת-על חרבה ונטולת חסד מצמיחה מערכות אנושיות שחבריהן נטולי כוחות, מתקשים לאהוב ומתקשים לגלות אמפטיה ורחמנות. כזאת היא מערכת-העל שבבוש, שהיעדר החמלה, גמילות החסדים והקדושה שהיו בדורות הקודמים מורגשים בה בחריפות; כזאת היא מערכת-העל בסיפור "הרופא וגרושתו" – מערכת פגועה והרוסה בגלל מלחמת העולם וזוועותיה; וכן בסיפור "עגונות" זו היא מערכת-על קוסמית שעברה שבר רוחני עמוק, משום שהטלית שחיברה בין הקב"ה וכנסת ישראל נקרעה. ב"חופת דודים" ההשפעה של מערכת-העל המתה נעשית מפלצתית. היא משתלטת על מערכת החיים ומשרה אווירה של מוות והרס כללי על כל המתרחש ביצירה. ביצירות האחרות, לעומת זאת, יש מעט מאוד התייחסות למערכת-העל, ועגנון מתמקד בתיאור המערכת האנושית שבמרכז היצירה בלי לתת מידע על סביבתה.

בניגוד מוחלט למערכות-העל השבורות ברבים מהסיפורים, אפשר לראות בכמה מהמערכות המתוארות את הכמיהה העמוקה שלהן לחזור למצב האחדותי, למצב שבו המערכת, על כל הפרטים ובני האדם הנפרדים המרכיבים אותה, נהיית לאחדות אחת הממוזגת תחת כנפי הקדושה. שאיפה זו באה לידי ביטוי ב"אגדת הסופר", שבה המערכת שואפת להתמזגות עם הקדושה, ואף מגיעה לכך, וכן בסיפור "עגונות"; וכמו שכותב הלל ויס: "כפי שהאמן בן-אורי אינו קרב אל דינה כיוון שכולו נתון לארון הקודש, כך גם רפאל הסופר, גיבור הספר 'אגדת

²⁶ יעקב בהט. "הרופא וגרושתו", בתוך: שמואל יוסף עגנון -- מבחר מאמרים על יצירתו. 1982, עמודים 468

הסופר', כולו נתון לקדושה הקשורה בכתיבת ספר התורה, עד שאינו יכול לקרב אל אשתו".²⁷ ב"אגדת הסופר" התהליך אמנם השתבש, אבל מלכתחילה נעשה מאמץ ניכר לגבש את הקהילה הירושלמית ואת המערכת המשפחתית החדשה של דינה סביב הקדושה – הוביא תלמיד חכם מחוץ לארץ, הוקם בית כנסת חדש, הוקם ארון קודש שיהיה רווי בקדושה.

לשאיפה אחדותית זו, המאפיינת רבים מכתבי עגנון, נדרש קורצוויל:

הרגע הקדוש הוא הערובה של האחדות, השלמות והוא גילוי הנצח. הרגע הנעלה הזה הוא מעין אב-דיוקן של האחדות לפני הפירוד. כל חייו יתאמץ המשורר להעלות מחדש במטה הקסמים של היצירה האומנותית את משמעות הרגע הזה. 'וכך הייתי עומד ומביט על הבית ועל האנשים שעמדו בבית, ולא הבחנתי בין אדם לאדם, שכולם כאחד עם כל הבית כולו דומים היו עלי כחטיבה אחת' [קורצוויל מצטט מתוך פרקי המבוא לאורח נטה ללון, מ"זכרון בספר" לימים נוראים] הנה היא האחדות הנכספת שבה גם החולין היו לקודש. 'ושמחה גדולה היתה בלבי ולבי נדבק באהבה לבית זה ולאנשים אלו ולניגונים אלו'. כל ימיו יחפש המשורר בהרפתקאותיו ובמסעותיו מעיר לעיר, מבית לבית ומדירה לדירה את הארכיטיפוס של הבית הזה! לאחדות קמאית זו אין תחילה ואף קץ אין לה. היא רוויה הוד וקדושה... כל מפעלו של עגנון הוא ניסיון נואש לשוב לחיי השלמות והאחדות הנפלאה הזאת.²⁸

מיכל ארבל²⁹ עוסקת בשני סיפורים נוספים שבהם מתגלה המגמה האחדותית של הקדושה, וטוענת שבסיפור "השיר אשר הושר" הכוח המיסטי, הדוחף את המספר ליעדו, הוא כוח פנימי החובר לכוחות מיסטיים חיצוניים ויוצר חיבור שלם עם הוויה שלא מן העולם הזה. החוויה המיסטית בשני סיפורים אלו היא חוויה של התמזגות ותיקון, של הארה והתעלות, ולא חוויה של אין אונים, ניתוק, אבדן דרך וכישלון; ועם זאת, ההתחברות המיסטית אין פירושה כינום של מבני אישיות חלופיים, אלא ויתור גמור על כוחותיו המארגנים והפועלים של העצמי בהתמוססותו לתוך ההוויה המיסטית. גם רנה לי³⁰ דנה במגמה של תנועה אל הקדושה ואל האלוהי ביצירותיו של עגנון. היא מציגה דוגמה מהסיפור "עם כניסת היום" וטוענת שרק הארת החסד האלוהי מסייעת לגיבורים להתעלות על פגעי הזמן והעולם ולהגיע אל רגעי החסד. החיפוש אחר האחדות והשאיפה אליה, הנוצרים בחוויה של קדושה, על פי קורצוויל, הם מרכיבי יסוד ביצירותיו של עגנון בכלל. לדעתי, במערכות שניתחתי במחקר הזה נראה הבדל מהותי בין המערכות השואפות לקדושה האחדותית ובין המערכות הנמצאות בסביבה שבורה ומתה, שאינה יכולה לספק להן חסד, חמלה וקדושה, והן נמצאות במצבים שונים של פירוד, פירוק ומערכות יחסים מזיקות.

סיכום ומסקנות

²⁷ הלל ויס. ש"י עגנון ויצירתו. חוברת בהוצאת מרכז ההסברה "דע את עמך" תשמ"ט, עמוד 10.

²⁸ ברוך קורצוויל. מסות על סיפורי ש"י עגנון. הוצאת שוקן 1962, עמודים 288-289.

²⁹ מיכל ארבל. כתוב על עורו של הכלב: על תפיסת היצירה אצל ש"י עגנון. כתר-מרכז הקשרים, המרכז לחקר הספרות והתרבות היהודית והישראלית, אוניברסיטת בן-גוריון 2006.

³⁰ רנה לי. מסע אל רגע החסד: עיונים ביצירותיהם של ש"י עגנון וחיים הזז. הוצאת רשפים 1978.

עגנון מיטיב לתאר מערכות אנושיות, ובסיפוריו אפשר להבחין אפילו בדקויות של תהליכי מערכות אנושיות. ביקשתי להראות שמערכות אנושיות רבות ביצירות שונות מקיימות דפוסים שאפשר לתארם בגישת המערכת האנושית המוצגת במאמר, גם אם הן אינן מורכבות מדמויות שהן בנות משפחה. לכן בחרתי לנתח גם יצירות כמו "לילות" ו"חופת דודים" המציגות מערכות אנושיות שהחברים בהן אינם בני משפחה. השתדלתי לנתח יצירות מסוגים שונים, כדי להוכיח שאפשר ליישם את הגישה על טקסטים מסוגים שונים (ראליסטיים, סוריאליסטיים ואחרים); דרישות היסוד לשימוש בגישת המערכת האנושית הן שביצירה תופיע מערכת של דמויות הנמצאות באינטרקציה בעלת משמעות זו עם זו. השיטתיות והארגון של גישת המערכת האנושית בכל הנוגע לטקסטים מאפשרת לערוך בנקל השוואה בין המערכות המתוארות ביצירות ספרותיות שונות. בהשוואה כזאת בין כמה מיצירותיו החשובות של עגנון ראינו שבאחדות מהמערכות מתרחשים תהליכים דומים: כמה וכמה מהמערכות העגנוניות סובלות מתקשורת פגומה, חסומה ומתהליך של תקשורת דרך טריאנגולציה. רק במערכות יחידות התקשורת טובה או נעשית טובה. ברבות מהמערכות מתרחשת תנועה של המערכת מסביב לאובייקט התשוקה הנעדר, ולעתים תנועה זו הופכת לחזרה קומפולסיבית. אחדות מהמערכות המתוארות הן סגורות, ולעתים סגורות זו אף תורמת להתפרקותן, ואחרות – פתוחות, מתפתחות וצומחות.

גם מוקדי הכוח במערכת יכולים להשתנות. במקצת המערכות מוקדי הכוח אמנם נמצאים אצל ההורים (למשל אביה של לאה מחליט שתינשא למינץ במקום לעקביה), אבל מתרחשים בהם שינויים, וגם דור הצאצאים מצליח להוביל את המערכת לכיוונים הרצויים לו, אם כי עליו להשתמש לעתים במניפולציות כואבות (מחלתה של תרצה המשכנעת את המערכת להניח לה להינשא לעקביה, או מחלתו של הירשל המאפשרת לו לברוח החוצה מכל המערכות).

מבחינת התופעות הכאוטיות במערכות אלה בולטת במיוחד ההתנדנדות הכאוטית של מקצתן בין מצב של פעילות מערכתית תקינה-הרמונית ומאוזנת, ובין פעילות הרסנית ומסוכנת (למשל התנודה של המערכת של הירשל ומינה בין קרבה ויצירת קשר, למצב שבו הזיקה של הירשל לבלומה מתחזקת וגורמת לו לרצות לפרק את המערכת המשפחתית שלו ושל מינה). בכמה מהמערכות מתואר תהליך קשה של אנטרופיה – התפרקות הדרגתית (משפחת נאכט, המערכות בסיפור "עגונות" והמערכת של "הרופא וגרושתו"). דינמיקה מהותית נוספת היא התהליך המשפחתי הנוצר סביב הצאצאים. בכמה מהמערכות הילדים יכולים להיות גורם מאחד המונע את התפרקותה של המערכת (ב"גבריאלה", למשל, התינוק מאחד בין גבריאלה לפייט), ובמערכות העקרות שבהן אין הולדה של ילדים גדל הסיכוי להתפרקותן, וכמו שראינו לעיל, מערכות עקרות בלא צאצאים שכיחות למדי ביצירותיו של עגנון.

אספקט מערכתי נוסף שיש לו חשיבות הוא מצבה העגום של מערכת-העל שבה מתקיימת המערכת האנושית המתוארת ביצירה. ביצירות שהצגתי כאן לא תמיד עגנון מתייחס למערכות-העל, אך כשהוא מתארן אלה הן מערכות-על שבורות ומתות, שאינן יכולות לשמש סביבה טובה ומצמיחה למערכות האנושיות המתקיימות בתוכן (מערכות שהן אחרי שבר קוסמי או אחרי מלחמות עולם, והקדושה, החסד והאהבה שבין אדם לרעהו נעדרים מהן). למרות הדמיון בין אחדים מהתהליכים המערכתיים המתוארים ביצירות שניתחתי, הראיתי גם שעגנון מצייר לנו תמונות מגוונות מאוד של מערכות אנושיות, השונות לגמרי זו מזו במבנים המעניינים שלהן ובמטרותיהן המרכזיות. השוני והרב גוניות של המערכות שעגנון – סופר המיטיב להבין כיצד פועלות מערכות אנושיות – יוצר ומסרטט ביד נאמנה, מעידים גם הם על הגאונות הספרותית שלו ועל העושר הספרותי שהוא פורש בפנינו. היכולת של עגנון לתאר מערכות אנושיות המקיימות דינמיקות מורכבות ותואמות למערכות אנושיות חיות, כמו שהן מתוארות בגישת הטיפול המשפחתי, מבליטה איכות נוספת של עגנון כסופר המציג תיאורים מהימנים של מערכות אנושיות.

ביבליוגרפיה

- עגנון, ש"י. "אגדת הסופר", **אלו ואלו**. הוצאת שוקן תשכ"ז.
- "בדמי ימיה", **על כפות המנעול**. הוצאת שוקן תשכ"ז.
- "גבריאלה", **תכריך של סיפורים**. הוצאת שוקן 2001.
- "הרופא וגרושתו", **על כפות המנעול**. הוצאת שוקן תשכ"ז.
- "חופת דודים", **על כפות המנעול**. הוצאת שוקן תשכ"ז.
- "לילות", **על כפות המנעול**. הוצאת שוקן תשכ"ז.
- "סיפור פשוט", **על כפות המנעול**. הוצאת שוקן תשכ"ז.
- "עגונות", **אלו ואלו**. הוצאת שוקן תשכ"ז.
- "פנים אחרות", **על כפות המנעול**. הוצאת שוקן תשכ"ז.
- בהט, י'. "הרופא וגרושתו", בתוך: **שמואל יוסף עגנון – מבחר מאמרים על יצירתו**. עורך: ה' ברזל, ה'. הוצאת עם עובד 1982, עמודים 468-480.
- בן-דב, נ'. "חיקוי בתוך חיקוי בנובלה 'בדמי ימיה' לעגנון". **בקורת ופרשנות**. 35, 36. חורף תשס"ב, עמודים 185-205.
- אהבות לא מאושרות – **תסכול אירוטי, אמנות ומוות ביצירת עגנון**. ספרית אפקים, הוצאת עם עובד 1997.
- ברזל, ה'. "המסגרת הרעיונית בסיפורי האהבה של ש"י עגנון". **גזית**. כרך ל', חוברת ט'–י"ב. תשל"ד, עמודים 12-20.
- "המאה החצויה". **עיתון 77**. גיליון 194. מרס 1996, עמודים 20-31.
- ברמן, ע'. "פסיכולוגיה וספרות". **עיתון 77**. גיליון 122, עמודים 24-25.
- גלדמן, מ'. **ספרות ופסיכואנליזה – סקירה ביקורתית**. הוצאת הקיבוץ המאוחד וקרן יהושע רבינוביץ לאומנויות, דפוס "חדקל" 1998.
- הלוי-צוויק, י'. **ראשיתה של ביקורת עגנון**. הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה 1984.
- וייס, ה'. **דיוקן הלוחם – עיונים על גיבורים וגבורה בסיפורת העברית של העשור האחרון**. הוצאת אוניברסיטת בר-אילן 1975.
- ש"י עגנון ויצירתו. חוברת בהוצאת מרכז ההסברה "דע את עמך" תשמ"ט.
- חג'בי, י'. **לשון, העדר, משחק**. הוצאת כרמל 2007.
- לי, ר'. **מסע אל רגע החסד: עיונים ביצירותיהם של ש"י עגנון וחיים הזז**. הוצאת רשפים 1978.

ליפשיץ, א'. **תבנית עלילתית בסיפורי האהבה של עגנון**. עבודת מ"א. הוצאת אוניברסיטת בר-אילן תשנ"ה.

מוקד, ג'. (1958). "ש"י עגנון וספרות תקופתו". חוברת 120, כרך ט"ז, אב תשי"ח (1958), עמודים 411-416.

מינץ א'. **חורבן – תגובות בספרות העברית על אסונות לאומיים**. הוצאת מוסד ביאליק 2003.

צורף, א'. **בשולי סיפורת ושירה – מסות על ש"י עגנון, ח"נ ביאליק וש' שלום**. הוצאת בינאר 1970.

קורצווייל, ב'. **מסות על סיפורי ש"י עגנון**. הוצאת שוקן 1962.

----- "בעיית הדורות בסיפורי עגנון". **מסות על סיפורי ש"י עגנון**. הוצאת שוקן 1966.

שינבויים ת'. **סיפורי ש"י עגנון כמערכות אנושיות – יישום התיאוריות המשפחתיות המערכתיות בחקר הספרות**. דוקטורט. אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 2010.

שריבויים, ד'. **פשר החלומות ביצירותיו של ש"י עגנון**. פפירוס, בית ההוצאה באוניברסיטת תל-אביב 1993.

Cohen, Marantz P. "Stabilizing the family system at Mansfield Park". *ELH*. Vol. 54, No. 3 1987 (Autumn), pp. 669-693.

Hawkins, H. *Strange Attractors-Literature, Culture and Chaos Theory*. Prentice Hall, Harvester Wheatsheaf 1995.

Hayles, K.N. (ed.). *Chaos and Order: Complex Dynamics in Literature and Science*. The University of Chicago Press 1991.

Katsman, R. *Poetics of Becoming*. Peter Lang 2005.

Knapp, J. and K. Womack. *Reading the Family Dance: Family Systems Therapy and Literary Study*. University of Delaware Press 2003.

Lacan, J. *Le seminaire. Livre II. Le Moi dans theori de Freud et dans la technique de la psychanalyse*. Seuil 1978.

Von Bertalanffy, Ludwig. *General System Theory*. Braziller 1968.

Woloch, A. *The one vs. the Many: Minor Characters and the Space of the Protagonist in the Novel*. Northeast Victorian Studies Association 2003.